

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

22864-

22840

378

0-79

50

Printed in Turkey

2002

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՊԱՀԱՆՁՆԵՐ

Լ

ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՑԻՆ

Հ Ր Ա Պ Ա Ր Ա Կ Ա Խ Յ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Կատարված մայիսի 29-ին և կրկնած յունիսի
12-ին Արժրուհու թատրոնում,

ԹԻՅԼԻՍ

Կովկաս. Փոխ. գլխ. կառավ. տպարանում.

1881

Քո խմբային, Կ.

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՊԱՀԱՆՁՆԵՐ

9(47.925) Կ

ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՑԻՆ

Հ Ր Ա Պ Ա Ր Ա Կ Ա Խ Յ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Կառարված մայիսի 29-ին և կրկնած յունիսի
12-ին Արժրուհու թաարծուս:

ԹԻՅԼԻՍ

Կովկաս. փոխ. դիր. կառավ. տպարանում:

1881

8175

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՆԴԱՊԵՏ Պ. ԱՂԷՔ-ՍԱՆԳՐ ԹՈՎԱԳՆՆԱՆ ՄԵԼԻՔ-ՀԱՅԿԱԶՆՆԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՆԴԱՊԵՏ Պ. ԱՂԷՔ-ՍԱՆԳՐ ԹՈՎԱԳՆՆԱՆ ՄԵԼԻՔ-ՀԱՅԿԱԶՆՆԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՆԴԱՊԵՏ Պ. ԱՂԷՔ-ՍԱՆԳՐ ԹՈՎԱԳՆՆԱՆ ՄԵԼԻՔ-ՀԱՅԿԱԶՆՆԱՆ

Дозв. ценз. Тифлисъ, 9 Юля 1881 года.

6243-52

ԱՌ ԱԶՆՈՒԱԿԱՆ ԳՆԴԱՊԵՏ Պ. ԱՂԷՔ-ՍԱՆԳՐ ԹՈՎԱԳՆՆԱՆ ՄԵԼԻՔ-ՀԱՅԿԱԶՆՆԱՆ

Պատիւ է ինձ և յարմար իմ փոքրիկ գործը նվիրել մի հայրենասէր զինվորականի. որի առատաձեռնութեամբ կարելի եղաւ մտնել ամեն դասակարգ հայերի ընտանեկան շրջանում, յիշել ամենի ականջին, թէ նրանցից ամեն մէկը իր կարողութեան չափով պարտական է հայրենիքին և արդէն պարտքեր վճարելու ժամանակն է:

Ա. Թոխմախեան

ՀԱՅՐԵՆՏԻՓԻ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐ

Հրապարակասուժիւն կարդացված 1881
մայիսի 29-ին և կրկնված յունիսի 12-ին, Թիֆ-
լիս, Արծրունու թատրոնում:

Ա. Մ Ա. Ս

Ինքնաձանաչութիւնը ինք-
նազոյութեան այլ ու բեկն է:

Նւրսպացի բազմաթիւ գիտնական անձինք ան-
դադար ճանապարհորդում են:

Նորա արգէն ուսումնասիրած լինելով իրանց
հայրենիքը և այդ նույ շրջանում չը կարողանա-
լով տեղաւորվել, աշխատում են ընդհանուր գի-
տութեան, ընդհանուր պատմութեան, ընդհանուր
մարդկութեան շահերին ծառայել: Հաւատարիմ

այդ համոզմունքին, որի տալով այն ամեն, որոնց մենք վտանգ ենք անուանում, շատ անգամ իրանց կեանքը զոհում են նպատակի ծայրին, անցնելով սառուցեալ դոտիներից և անապատներէ կիզող աւազներից:

Ընդհանուր մարդկութեան ընտանիքին նուիրված այդ մարդիկներից շատերը, թիւրքաց Հայաստանը ևս այցելեն և այցելում են, քննելով նորա անցեալն և ներկայն:

Բայց ցարդ, ոչ մի տաճկաստանցի կամ ուսաստանցի զիանական հայ, յանձն առաւ մի հետախուզական ճանապարհորդութիւն անել այն աշխարհի մէջ, որին նա իր պատմական հայրենիքն է անուանում, նորա համար ինքնավարութիւն է երևակայում, ախ ու վախ է քաշում նորա թշուառութեանց վրա և թերևս արտասվում է:

Ամեն մի գործ համոզմունքի արդիւնքն է: Եթէ մենք ազգային կանոնաւոր գործեր չունենք նորա համար է, որ ազգայնական ճշմարիտ համոզմունք չունենք:

Եթէ Տաճկաստանի հայերը ինքնավարութիւն չունեն, նորա համար է, որ հայրենիքի համար բոլորանուէր սրտով աշխատողներ և մեռնողներ չունենք:

Կարօպացի ճանապարհորդներ որքան էլ հմուտ լինեն իրանց գործին, բայց այն ժողովրդի, ազգի մէջ, որոնք նորա լիզուն չը գլտեն, պատմութեան, աւանդութիւններին անտեղեկ են,

ինչպէս խոլ և համր են շրջում, ենթարկվելով մի թարգմանի հաճոյականութեան: Առքա օգուտ են քաղում աշխմեան բանուկ ճանապարհների աջ ու ձախ կողմերից: Բայց այդ ճանապարհներ թերևս չը կային առաջ, թիւրքաց Հայաստան քիւր անգամ տակն ու ղլուխ եղած է: Կար ժամանակ, որ մարդիք իրանց կեանքի և կայքի ապահովութեան համար, ընտրում էին դժուարակոխ և անմատչելի տեղեր, ծածկվելու համար, վորում էին գետնափոշեր, քարայրներ:

Բաց այդ, ժողովրդական կեանքին ծանօթանալու համար, հարկաւոր է ժամանակ, ընտանեաց մէջ մտնել, նստել նորա կրակարանի կողքին, ուտել նորա արեան քրտինքով պատրաստած հացը, խօսել նորա լիզով և այդ ոչ քաղաքների մէջ, մեր ասած կեանքը գիւղերի մէջն է:

Տարակոյս չը կայ որ հայ ճանապարհորդը աւելի կարող է տեսնել, լսել, իմաստասիրել, լիակատար կերպով համենլ իր նպատակին, քան եւրօպացի ճանապարհորդներ բոլորը միասին. բայց ինչպէս յիշեցի, ոչ Կ. Պօլսի հայոց սահմանադրական կառավարութիւնը, որ մի մարմին է, ոչ էլ Ռուսաստանի երիտասարդութիւնը, որ աւելի բարձր դարդացած է, դեռ այդպիսի մի արշաւանքի համար ոչինչ չեն մտածել:

Անցեալում, ճշմարիտ է, որ Վենետիկի միարանութեան մի քանի վարդապետներ շրջել են

Հայաստանի վանքեր, բայց բոլորովին այլ նպատակով. նոքա հայ հին մատենագրութեան բեկորներ հաւաքել են, հայ բարերարների ծախքով սպազրեւ և թանգ դներով հայերի վրա ծախել են: Գորանով եւ չեմ ուրանում այն օգուտը, որ նրանք հայ ձեռագիրները ազատել են փոշուց և կորստից:

Ահա ինչու համար հայ զրազէտ կամ հրապարակախօսը, երբ պէտք է զգում թիւրքաց Հայաստանի վրա մի քանի տող գրել, մի քանի խօսք խօսել, որովհետեւ նա չէ ճանաչում իր բնազաւառը, դիմում է այն ինչ անգլիացի, գերմանացի կամ ֆրանսիացի ճանապարհորդներին և նորա ասութեան վրա է հիմնում իր զրոյցի կամ ճառի շինութիւնը:

Ինչ անուան արժանի կը լինէր մի եւրօպացի ազգ, եթէ նա մեզ, հայերիս հայացքով ճանաչէր իրան:

Այո, տիկնայք և պարոններ, մենք օտարների աչքովն ենք ճանաչում մեր տաճկական հայրենիքը:

Մի ցաւալի ճշմարտութիւն է ասել որ օտարազգիների մէջ աւելի բազմաթիւ անձինք կարելի է գտնել, որոնք թիւրքաց Հայաստանը մեղանից աւելի լաւ ճանաչէին, աւելի բազմաթիւ անձինք, որ նորան առաւել համակրէին, աւելի մարդիք, որ մեզ համար, մեղանից առաւել աշխատէին:

Անցեալ տարւոյ սովին անգլիացիք իրանց ղեկավարների և միսիօնարների ձեռքով կրկնապատիկ մեծ օգնութիւն հասցրին հայերին, քան աշխարհում գտնված բոլոր հայերը, որոնց մէջ կային և այնպիսիք, որոնք իրանց տուած կուպէկի համար, պահանջում էին, որ ինչպէս բարերար փառաբանութիւն: Շատերը կասեն, որ անգլիացիք նպատակի համար էին անում, որ ազդեցութիւն ունենան այդ աշխարհի վրա, բայց հարկաւոր չէր, որ այդ ազդեցութիւնը ազգն ինքն ունենար իր անդամների վրա:

Երբ 1877—1878 զորքում էին Մասիսի կողեր, երբ բաժինների էր պատրաստում մի անտէր հողի կտոր, ազգն այն միջոցին տաստիկ անձկութեան մէջ էր գտանվում. բոլոր այդ իրարանցումներ, տագնասոյներ, աշխատանքներ իզուր գնացին, որովհետեւ նախապատրաստութիւն չը կար: Եւ երբ ամեն բան հանդարտվեց, ազգն էլ կարծես ամեն բանի հետ պրծաւ իր պարտքից, և հանդարտվեց, նման ութասուն տարեկան այն վանեցի ծերունոյն, որ ամեն բան Աստուծոց է սպասում՝ չարին կործանում, իրան հարստութիւն, կեանք և արքայութիւն, քիչ է մնում Աստուծոց ինզրի, որ իր թոնիրն էլ վառի: Սորա պէս էլ մենք ամեն հրաշաքործութիւններ 61-երորդ թւանշանիցն ենք սպասում: Կը գայ ժամանակ, կրկին կորո-

տան չարագուշակ թնդանողներ: թերևս այն ժամանակ միայն կարթնանան քնած և թմբած սըրտերը, բայց այդ կը լինի շատ ուշ...

Թիֆլիս ուսուսական հայոց սիրտն է: Այդտեղ կեդրոնացած են նոցա բարոյական և նիւթական բարձր ոյժերը, որի նման ազգը ոչ մի տեղ չունի: Այտեղ են գիտութեան բարձրագոյն դոնից դուրս եկած բազմաթիւ երիտասարդներ, որոց թիւը բարեբաղդարար տարից տարի աւելանում է: Բայց զարմանալին այն է, որ թողած մի քանի բացառութիւններ, այդ կը թված դասակարգը, առևարականիցը ոչ մի բանով չէ տարբերվում: Մի և նոյն եզական շահեր, մի և նոյն աստուածացրած անձնասիրութիւններ, որոնք ընդհանուր շահերի, գործերի հետ երբէք չեն հաշտվել: Կարծես թէ դոքա վաճառականական հաշտով են մտել գիտութեան տաճար և մի և նոյն հաշտով այնտեղից դուրս են եկել: Կարծես թէ դոքա մի ազգի անդամներ չեն, մի—սիրոյ և գործունէութեան յենակէտ չունեն, որ նրան գոհէին բոլոր մասնաւոր շահեր և անձնասիրութիւն, մի համերաշխ միութեան և գործունէութեան համար: Կարծես թէ դոքա, մի սկզբբունքի տէր չեն, այլ ամեն մէկը իրն ունի առանձին:

Այդպիսով մեր գիտնական բարձր դասակարգը մնում է անգործ, անկարող, թիւրքաց Հայաս-

տանի աշխատան հանդիսաւոր ճգնաժամի դէմ:

Մի քանի խօսք էլ տաճկահայաստանցոց համար, որոնց ինտէլիգենցիան Ա. Պօլիսն է կարծվում, կամ լաւ ես ասել պօլսեցիք, որոնց վրանք թողել բոլորովին հայկական խնդրի ծանրութիւնը, դոքա աշխոյժ, ազնիւ զգացմանց տէր, գեղեցիկ նախադասութիւններ զրոզ և արտասանող և ի վերա այսր ամենայնի, ցաւալի է ասել, որ երևակայական աշխարհի մէջ ապրող մարդիկ են, զբաղված միշտ պատրիարքարանի և երեսփոխանական ժողովի խնդիրներով:

Նոքա տարին միանգամ մայիսի 1-ին կենտրոնանում են Բօսֆօրի ասիական ափի վրա, կատարում են մեծածախս սօն, կարդում են անթիւ ձառեր, յիշում են բոլոր աշխարհի հանճարաւոր անձանց, հայրենասէրներ անուններ և սմենը նորա համար, որ նրանք իրանց սահմանադրեալ և բարեկարգեալ Հայաստանի մէջն են երևակայում: Բայց այն կողմ, որի համար լինում են այդ ծայրահեղ ուրախութիւններ, դառնութեան արտասուք են քամում մի արիւնշաղախ մակերեոյթի վրա:

Նոքա իրար անուանում են մեծ, հանճար, բայց զո մեծագործութեանց, զո գիտնական արտադրութեանց համար, յայտնի չէ իրականի մէջ, չը նայած, որ այնպիսի մի ազգային վիճակ ունենք, որ շատ մեծագործների պէտք ունի:

Գրարատ. և աշխարհարատ լեզուի խիղախող հե-
րանները, այդ առևտրի և արդէն լուծված խնդրի
համար, Օլիմպոսի բոլոր աստուածներ և աստուա-
ծուհիք «Մասիս» լրագրի մէջ լցրին, երևի ցոյց
տալու համար իրանց հանճարը և շողուն նախա-
դասութիւնները: Բայց Սղերտը, որ մօտ 5—6000
բնակիչ ունի, այնտեղ հայերէն մի բառ չը գի-
տեն, նոքա խօսում են արաբերէն, քրդերէն և
երեք տարի է, որ առաջնորդ չունեն:

Այն էի ուզում ասել, որ այդ մեծ մարդիկ,
այդ հանճարները իրանք իրանց չեն ճանաչում, և
այն անձը, որ ինքն իրան չէ ճանաչում, նա
իր հայրենիքը չէ կարող ճանաչել:

Երևանից Թիֆլիս դալիս մի պատահական անցք
ինձ վրա մեծ տպաւորութիւն արեց: Առաջին կա-
շարանում մենք հասանք մի կառքի և նրա հետ
Գեղամայ ծովի եզերքներն անցանք: Մի կայա-
րանում, որի ծառան մի հայ պատանի էր, մեզ
առաջարկեց տաքացրած կաթ խմել, քառորդ
ժամից զկնի պատանին վերադարձաւ դէպ ինձ,
մի զարդարուն կազմած գիրքը ձեռին, հարցնե-
լով, թէ դա Փարմասօնի գիրք չէր խօ: Ըստ ան-
սայ մի փոքրագիր աշխարհարատ աւետարան և
նրան վստահացրի, որ կարող էր կարդալ. ան-
նկարագրելի էր պատանու ուրախութիւնը. տա-
րակոյս չը կար, որ առաջին անգամն էր նորան
այդպիսի մի ընծայ ստանալ: Ո՞չք էին ընծայող-

ները, երկու օտարազգի միախօնար կանայք... ո-
րոնք Ուրմից Թիֆլիս էին գնում. ես դոցա ա-
ռաջ իմ ոչնչութիւնս էի զգում, և միթէ կարելի
չէր, մտածում էի, մի քանի զրքեր վեր առնել
գիւղերում բաժանելու համար, և ով կը խնայէր,
երբ ես նրանց իմ նպատակը յայտնէի:

Գրքերը հասարակ դասակարգի մէջ այժմ
կարդացվում են, մանաւանդ ազգին վերաբե-
րեալներ: Ես տեսայ Երևանում արհեստաւորների
մի խումբ հաւաքված, որոնք Գաւիթ բէկ էին
կարդում. բայց այդ բաւական չէր, նոքա լաց
էին լինում. երևում էր, որ այդ ընտիր վի-
պատանութեան սրտաշարժ տեղերից մէկին էին
պատահել:

Բայց ես որքան հայ գիւղերից անցկացայ,
ինչ սրտալիր ընդունելութիւնների պատահեցի:
Եւ եթէ ամեն մի գիւղում մի ազգային վիպա-
սանութիւն թողած լինէի, սերմնացանի նման մի
մեծ ծառայութիւն արած կը լինէի: Ամեն տեղ
չըջապատում էին և հազար ու մի հարցումներ
տալիս, բոլորը ազգի վրա, բոլորը ազգի համար.
օրինակ «ինչ է մտածում ազգը մեզի համար, ինչ
է նրա կամքը, ինչ հրամայում է մեզ անել. մենք
գիտենք, որ այժմ մի պաշտպան ազգ ունենք և
նորան ենք պարտական մեր կեանքը և այդ
կեանքը մենք պատրաստ ենք ամեն բոլոր նո-
րան դոհելու:» Առաջին անգամ ճանապարհորդը

չփոթիւում է. նա տեսնում է պարզ, որ այդ ազ-
նիւ հողիք այնքան մեծ համարմունք ունեն ազ-
գի վրա, որ նորան երևակայում են մի հզօր և
կատարելապէս կազմակերպված մի մարմին,
գլխունական, հարուստ, անձնազօճ անդամներից
բաղկացած: Չը հաստատել նոցա համարմունքը,
չը տալ ազգին այն կատարելատիպը, որ նա չու-
նի, դանշանակում է սպանել նրանց սբտի նորա-
բողբօջ կենդանութեան յոյսը, խախտել այդ
յաւերժական գիւղացոց հաստատութիւնը, որ
տասն և չորս դարերի բարբարոսական ժամանա-
կամիջոցը ոչինչ չէ կարողացել առնել:

Շատ ժամանակ չէ որ մեր գիւղացիները ազ-
գային մտքերով ողեսորվել են, սիրտ առել, և
սկսել են պաշտպանել իրանց կայքը և կեան-
քը: Ասվից առաջ այդ զգացմունքը չէր նշմար-
վում. այդ միջոցին նրանք իրանց ընկճած
գլուխը խոնարհած անտարբեր նայում էին յա-
փշտակութիւններին և զրկանքներին, ինչպէս մի
ամենօրեայ պատահարի վրա: Այժմ գիւղացին
հասկացաւ, որ իր գոյութիւնը նշանակութիւն
ունի, նա այնքան հողին հաւասարված չէ, նա
բարձր է իր հարեան ազգերից, նա մի հզօր
պաշտպան ունի, որ նրան կը փրկէ վտանգից,
ինչպէս որ փրկեց սովից. նորա սչքի առաջ
մեռան իր զրացի քրդերը, տաճիկները, որոնք
թագաւորութիւն ունէին: Այդ իրական զէպքով

նա համոզվեց, որ իր ազգը, թագաւորական ազ-
գիցն էլ հզօր է և դրանով ակնածելի դարձաւ
զրացիների աչքում:

Եթէ այս փոքրիկ գործով, սովածներին տըր-
ված օգնութեան համար եմ ասում, ազգը մեծ և
ամբաւ արդիւնք ունեցաւ, մեռելական թըմ-
բութեանից յետ կանչեց իր սրգոց, յուսոյ հողի
տուեց նրանց, սրչափ ուրեմն անսահման ար-
դիւնք կը յառաջանար, եթէ գիւղացու երեա-
կայածի համեմատ, մի կազմակերպեալ մարմին
լինէր, և այդ մարմինը տարին մի քանի անգամ
իր անդամների համար մտածելու նստէր:

Ահա իմ աշխատութեան նպատակը: Ես խընդ-
րում եմ առանձին ուշադրութիւն դարձնել, ու-
սումնասիրել ամեն կողմից ազգայնութեան ար-
մատ հանդիսացող գիւղացու կեանքը, ճանաչել
նորան, ճանաչել նորա ընակած աշխարհը, որին
հայրենիք ենք ասում:

Եւ ամօթ է այն ազգի համար, որ ձգտում է
քաղաքակրթութեան աստիճանների վրա բարձրա-
նալ, չը գիտենալ թէ ինչ է ինք և ինչ է իրան
պէտքը:

Այսպիսի գործի համար հարկաւոր է մատնա-
գէտներ խումբեր, բայց որովհետև դոքա չը կան
և ով գիտէ երբ կը լինեն, ես որքան որ կա-
րողութիւն ունէի, նորա համեմատ աշխատեցի.
յոյս ունեմ, որ ոչ ոք իրաւունք չի ունենալ

իմ կարողութիւնից բարձրագոյնը ինձանից պահանջել:

1880 թւին դէպի վան արած ճանապարհորդութեանն միջոցին, աշխատեցի, որքան կարելի էր, ուսումնասիրել այդ նահանգը, և նորա արդիւնքն է, որ այսօր ես պատիւ ունեմ ձեզ ներկայացնել: Չը նայած որ դա մի շատ պակասաւոր գործ է, բայց յոյս ունեմ, որ դա յորդոր կը դառնայ կատարելատիպ աշխատութեանց:

Վիճակագրական թւերը հանած եմ սովելոց յանձնաժողովի աշխարհագրից և նահանգի այն գաւառները, որ ես անձամբ չեմ կարողացել ակնհաստես լինել, վարադայ վանքի իմ նախկին գասընկերներին օգնութեան եմ դիմել:

Վ ա ս պ ու ռ ա կ ա ն ն ա հ ա ն գ և իւ ռ
գ աւ ա ու ն ք

1.

Նահանգական քաղաք վան և Այգեստան:

Երևակայեցէք մի գեղեցիկ տարածութիւն միջից հաւասար բաժանված կապոյտ և կանաչ գոյներով: Այդ գոյները ծովի և ծառատտանների գոյներն են:

Նորան, ինչպէս մի նկարի, ձուռձե շրջանակում են, արեւելքից վարադայ լեռը, որի աջ և ձախ մանր թւերը հասնում են ծովին:

Այդ բլրակների ետևից դէպի հարաւ բարձրանում են Արտուս լեռներ, դէպ հիւսիս Բերկրու և Արճիշոյ լեռներ, արեւմուտքից շրջապատում են ծովին Արփան, Ներքովթ և Գրդուռ լեռները:

Ծովի և Այգեստանի մէջ կղզիացած մի քարածայռ կայ, ինչպէս մի կեդրոնի միջակէտ, արեւելքից արեւմուտք ձգված, քարեայ սանդուղաներով ծածկված, որոնք մաշվել են և բեռազրերով զարդարած: Այդ պատմական հնութիւնը վանայ բերդն է, որ երեսունից աւելի ձեռագործ քարայրներ ունի, ժայռերի մէջ ծակված հորեր, որոնք երկրի խորերն են իջնում և դեռ քննված չեն, թէ ինչի են ծառայել և ուր են գնում: Բերդը հնումը անուանի, այժմ պատերազմական ոչ մի նշանակութիւն չունի, նրան տիրում են շրջակայ բլուրներ և Այգեստանի վերին մասը: Նա մի ռազմամթերանոց է, ունի երկու մեծ ամրարներ վառօդով լիք, հին և նոր զէնքերի մի մեծ պահեստ:

Բերդի հարաւային երեսը մօտ 600 ֆուտ բարձրութեամբ սեպացած, պատի պէս կտրված է: Այդ գահավիժի տակն են շինած քաղաքի թաղերը և ծուռ փողոցներով: Հարաւից, արեւելքից և արեւմուտքից շրջապատած է քաղաքը քարակիր կրկին պարիսպներով և խրամով:

Այստեղ են զետեղած կառավարութեան բո-

լոր պաշտօնատաները: Այստեղ է հայոց սահմանադրական վարչութեան կեդրոնը, հայոց ստաջանորդարանը, վաճառանոցը իր առևտրականներով և արհեստաւորներով, որոնք աննշան բացառութեամբ բոլորն էլ հայեր են:

Այդ շրջանակի մէջ Այգեատանը մի այլ պատկեր է ներկայացնում. մօտ եօթ վերոտ երկայնութեամբ և հինգ վերոտ լայնութեամբ, արեւելքից դէպի արեւմուտք սիւսվում են զեղեցիկ այգիներ, լայն և ծառազարդ փողոցներով, որի երկու կողմից զլլալով անցնում են աղբիւրի ջրեր: Գորքա բնական աղբիւրներ չեն: Այգեստանցիք իրանց այգիները ջրելու համար հորեր փորելով դուրս են բերել այդ ջրերը: Բոլոր Այգեստանը դոցանով է ջրվում:

Վանայ հնութիւնների մէջ ամենանշանաւորն է Ակոփուքեար կամ Զմիւր-գմիւր-նաղարայ, թիւրքերէն Թօփրաքալէ: Սա նոյնպէս մի շատ հին բերդ է, որի համար պատմութեան մէջ ոչ մի ծանօթութիւն չը կայ: Թերևս վանեցոց աւանդութեամբ պատմած Պղնձէ քաղաքը լինի: Պատերի մէջ մնացած գերանների ծայրերի ածուխը և ուրիշ այրված առարկաները ցոյց են տալիս, որ մի լափող կրակ վերջ է տուել նորա կենդանութեան:

Անդդիացի հնագէտ պ. Սրմատն այս քարածայտի վրա զիղած հողաբլուրը փորել տալով իջաւ

մի շինութեան հիմների վրա, որը կաւտուն է կարծվում: Դա մի հիանալի շինութեան հետք է, մաքուր տաշած կապոյտ քարերի մի քանի կարգ առանց ծեփի շարված: Փորվածքի արդիւնքներն եղել էին մի քարեայ աւազան, այրված, փոսած պղնձի վահանների կտորներ, որոց վրա դեռ երեւում են նկարներ, եզան զլուխներ արոյրից ձուլած, մի փղոսկրեայ կիսարձան և այլ պղնձի ամանեղէնների կտորներ, յատակի մոզայիքական մասեր, որոնց լուսանկարը և մի քանի տեսակներ հետս եմ բերել:

Բայց տեղացիք անգլիացի հնագէտից աւելի նշանաւոր առարկաներ են գտել, ինչպէս արոյրի ոսկեջրած արձաններ, արոյրի ոսկեջրած ծաղկեայ բազկաթոռների մասեր, ոսկեղէն, արծաթեղէն զանազան զարդեր, երկաթի սլաքներ և այլն: Յաւալին այն է, որ այդ գտնված բազմաթիւ առարկաները գտնողների ազիտութենից կամ կառավարութեան երկիւղից ոչնչացրել, անհետացրել են: 1856-ին մի փոռ գտնվեց մէջը լիք մօտ 500 հատ զանազան մեծութեամբ պատրաստ փարչեր. այդ ամանեղէնները մոյզ նարնջի գոյն ունեն զրոնց ջնարակած, յղկած: Վարազայ վանքում ձեռք բերած հնութիւնների մէջ նշանաւոր է երկու գլխանի կիսարձանը, որ շատ նուրբ ճաշակով է ձուլված և ծածկած է գրեւութիւթի հաստութեամբ ոսկեջուր: Անցեալ տա-

րիններում մի մշակ, այդ աւերակներից շինութեան քարեր հանելիս, գտնում է մի ձուլված բաղկաթուռ ծածկված բևեռազրերով. նա բաղկաթուռ ծախում է մի քաղաքացու, որը զարբնին է տալիս իր սայլի անիւնների համար գործածելու:

Ամենահրաշալի մասերը այդ լեռան քարայրներն են. դոքա այնպէս կոկ փորված են, որ կռանի մուրճի հետք բոլորովին չէ տեսնվում, կարծես թէ քանդիչը պանրի հետ է գործ ունեցել և հեշտութեամբ ուղած ձնն է տուել: Այրերից ամենամեծը Զրմի-զրմի-նաղարայ է կոչվում, որի մուտքը սկսվում է արևելեան կողմից ժայռի մէջ բացված մի դռնից, որ տաս ֆուտ լայնութիւն և տասներեք ֆուտ բարձրութիւն ունի: Անցքը իջնում է հարիւր տաշած սանդուղներից, որոնք դռան լայնութիւն ունեն և լուսաւորված են երկու լուսամուտներով: Այնքան աստիճանի ձախ կողմը բացվում է մի քառակուսի այր 46 ֆուտ մեծութեամբ. խորութիւնը քարերով և տղմով լցուած լինելով, բարձրութեան չափը անորոշ կը մնայ: Առատապը գարդարած է գերանների և մարդակների ձև քանդակներով:

Ամենահետաքրքրական և դեռ անծանօթը այս քարայրի միջից դէպի ստորերկրեայ տանող անցքն է: Այսպէս մի անցք էլ լեռան գագաթին կայ, որ նոյնպէս դէպի լեռան խորերն է դնում: Այս վերջինը բնակիչներից Զարխի-ֆէլէկի ծակ

է կոչվում: Այնպէս շատ առասպելներ են սլանում դոցա համար, իբրև թէ այդ ծակերը առաջնորդում են մինչև Պայլ գետի ափերը, որ հոսում է սարի ստորերկրեայքում. նորա եղերքին Քաղզը պատանցում է աշխարհի անիւրը, կանգնած ոսկի և արծաթի կոյտերի և անզին աւերակների մէջ. նորան մտեցող մաճկանացուն խոնջն կը մեռնի: Միայն Համարձման շիշերի կէտին, երբ երկինքն ու դախնքը իրար են խառնվում, ինչպէս Մհերի դուռը, նոյնպէս և Զարխի-ֆէլէկի մուտքը բացվում է ամենի համար և ովոր ժամանակին մտնում է, ստանում է Բաղդից իր ցանկացած բաժինը:

Այդ ստորերկրեայ անցքերի մուտքը կառավարութեան հրամանով փակված է, որովհետև հետաքրքիրներից և յանկարծ հարստանալ ցանկացողներից շատերը մտնում էին այդ ծակերում և այլ եռ չէին վերադառնում:

Մի ծերունի ինձ մի շատ հետաքրքրական ճանապարհորդութիւն պատմեց Զարխի-ֆէլէկի անցքի մասին: «Կամ երիտասարդութեան ժամանակ, ասաց նա, ես մի ընկերոջ հետ վեր առանք մի լապտեր և ասպրակ յարդ և սկսեցինք իրարու ետևից ներքև իջնել. մի քառսրդ ժամ իջնելից զլինի, մեր ճանապարհը հորիզոնական զիրք ստացաւ. մի քանի անգամ աջ և ձախ շրջեցինք, այնուհետև չը դիտէինք թէ երկրի որ կողմն ենք գտան-

վում: Արջին պտոյտը մեզ հանեց ճանապարհի երեք բաժանմանց վրա. մենք թող արինք ձախ կողմին և միջինը և ընտրեցինք աջակողմեանը և այդտեղ մի քիչ յարդ ածեցինք նշանի համար: Օղբ խոնաւ էր և ծանր. քսան քայլափոխից ըզկնի դարձեալ մեր ճանապարհը բաժանվեց, այս անգամ երկու ճիւղի. մենք միշտ դէպի աջ գնալով, թող արինք միւսը մեր ձախակողմ, նոյնպէս բաժանման կէտում յարդ ածելով. հազիւ տասն և հինգ քայլ անցել էինք, յանկարծ մեր ճանապարհը լայնացաւ, մենք մտանք մի հիանալի քարեայ կամարի տակ. մեր աջ կողմ կարգաւ քարափոր սենեակներ էին շինած և ամեն մի սենեակի դրան մի քարէ աթոռ դրած: Այսպիսի սենեակներ մինչև ութ համարեցինք, ութերորդ սենեակի հետ մեր ճանապարհը փակեց մի մեծ և գեղեցիկ քարեայ դուռն, որի վրա մի ջոկ տեսակ քանդակներ կային: Շատ աշխատեցինք այդ դուռը բաց անել, բայց անկարելի եղաւ. մանաւանդ յիշելով որ դա Չարխի-Ֆէլէկի դուռն պէտք է լինի, որից մահկանացուն անսպառուհաս ներս չի մտնի, յետ դարձանք:

Ծերուշու պատմութիւնը ստուգութիւնից զուրկ չէ. սրովհետև աւանդութեամբ կը պատմեն վանեցիք, որ այդ անցքերը վաճառք բերդի հետ հազորդակցութիւն ունեն գեանի տակից, աւելացնելով և խորնացու նկարագրած հրա-

շալի ստորերկրեայ ասպարանքները, որոնք Նամիրամ շինել է տուել, էլ տարակուսի տեղիք չի մնար: Բացի այդ, նորերումն այդ քարածայռի զագիվայրում բացվեց մի այլ ստորերկրեայ ճանապարհ, սալաքարերով ծածկած, որ դէպի ձորն է իջնում: Տարակոյս չը կայ, որ դա պատրաստված է պաշարման ժամանակ, պահեստի ջրի պաշար հայթայթելու համար: Այդ ճանապարհը ձորից բարձրանում հասնում է մինչև մեր յիշած ժայռի ստորտը և ընդհատվում է նրա շարունակութիւնը: Ինչպէս երևում է, դրա ճարտարագետը բերդի ստորերկրեայքը թշնամիներին չը մատնելու համար, մի գաղտնիք է ստեղծել և դրա համար էլ մի գաղտնի բալանիք փորագրել է նոյն ժայռի վրա, այսինքն այնտեղ, ուր կտրվում է նկուզի շարունակութիւնը, դրսից ժայռի վրա մի թիղ լայնութեամբ և երեք թիղ երկայնութեամբ ութ հաս խոր փորված նշաններ կան, որոնք իրարից երկու արշին հեռւորութիւն ունեն: Բերդի կառավարչին ի հարկէ յայտնի կը լինէր թէ ստորերկրեայ մուտքը ո՞ր նշանի տակն է, որպէս զի պէտք եղած միջոցին դժուարութեան մէջ չընկնեն: Սակայն անգղիացի հնագէտը այս բոյո՞ր ասածներին վրա, ստորերկրեաների մասին, տեղեկութիւն չունենալով, հողաբլուրներն է միայն փորել տալիս: Թերևս այդ հնութիւնները, որոնցից հին պատմութեան համար

մեծ գլխատ կարելի է սպասել, կը մնան շայտց հնազրտական ընկերութեան համար, որ տարակոյս չը կայ, պիտի կազմվի մի օր:

Այս արեւելքից արեւմուտք ձգված ժայռի վերջին ծայրում (արեւմտեան կողմից) դտանվում է Վանայ ամենամեծ բեկեազրական արձանագրութիւն, որին տեղացիք ՄՏԷրի դուռ են անուանում: Իսկ օր դա մի աճազին դրան նմանութիւն ունի. նկատել պէտք է որ բոլոր ժայռերի վրա եղած բեկեազրերը ժամանակի դէմ սպահովացնելու համար տաշած, խորացրած է ժայռի մակերևոյթը, կարծես մի հաստ քասանկիւնի չըջանակի մէջ լինի գրած:

Վանեցոց առասպելը այդ դռնաձև արձանագրութեան ետե, իր ձիու հետ շղթայակապ դարաւոր ժամանակով պահած փակած ունի: ՄՏԷր անուանով սարսափելի անձնաւորութիւնը, որ մի օր շղթայակատար դուրս պիտի յարձակվի աշխարհին վերջ տալու համար: Հակառակ այդ ահաւոր աւանդութեան, արձանագրութեան աջ ստորոտում կաթիլ ջրերից հաւաքած մի փոքրիկ աւազան կայ, որի մէջ հազիւ մի ձեռք կարող է տեղաւորվել, այդ տեղ են դիմում Վանայ սիրոյ տէր կուտանք, սիրոյ խորճուրդներով, իւրեանց աջ ձեռքը մեկնում են աւազանի մէջ և այնտեղից աւազի հատիկներ են դուրս հանում: ամեն մի հատիկը իրան գոյնով և տեսակով

խորհրդի: Ըտցատրութիւն է բովանդակում իր մէջ:

Բաւական եմ համարում այսքանը Վանայ հնութիւնների վրա խօսել: այդ աշխարհը այնքան հարուստ է դոցանով, որ տարակոյս է յարուցանում այժմեան Վանը, հին պատմական Վան համարել: Խորենացու նկարագրած Շամիրամակերտը նոյնպէս բոլորովին նմանութիւն չունի դրան:

Վանայ ծովը 4 կղիներ ունի, որոնցից երեքը վանքեր են, հայ ազգի փրկութեան համար աղօթող արեղաներով լցրած: Մի ժամանակ, այդ կրօնաւորները վանեցոց վրա ձախորդ ազդեցութիւն ունէին, իրանց աշխարհի ունայնութեան վրա տուած խիստ քարոզներով: այնպէս որ, զոցա քարոզների ազդեցութեան տակ երիտասարդները ընտանեաց ծոցից փախչում էին վանքեր, մարդիկ ինչպէս կրօնաւորներ բերան զիտէին բոլոր սաղմանն ու նարեկ և Այգեստանից քաղաք իրանց գործին գնալիս, մարդ կարծես պատահում էր խումբ խումբ ապուհների, որոնք իրանք իրանց փափսում, այսինքն սաղմոս էին կարդում: նոքա կամաւ իրանց անձը, ստոյիկեանց պէս, ենթարկում էին թիւրքերի ծեծին և նախատինքնիւ Այդ ժամանակի վանեցիները երկրային թագաւորութեան մտքերին թշնամի էին: Այդ մոլեռանդ պրօպագանդիստներին մահացու հար-

ված տուեց խրիմեան իր աշակերտներով, որոնք ազգութիւն քարոզեցին: Այժմ դուքս այլ ևս չեն համարձակվում քարոզել, նրանց ժամանակն անցկացաւ, նրանց այլ ևս լսողներ չը կան:

Վանայ ծովը պէտք է վեր առնել նաև իբրև յարաբերութեան ամենակարճ ճանապարհը բոլոր շրջակայ ծովափնեայ գաւառների, ինչպէս Արճիշոյ, Արձկէի, Ախլաթի, Մանազկերտի, Կարճկանից, նաև Բաղլիշոյ, Մշոյ և Կարնոյ հետ, եթէ չողենաւի շինութիւնը զլուխ գայ, դա մեծ դարկ կը տայ Վանայ առևտուրին: *)

Վանայ առևտրական շրջանը շատ նեղ է, դա կատարվում է նահանգի գաւառների մէջ: Նա յարաբերութեան զիւրին և հասարակ ճանապարհներ անգամ չունի. կառավարութիւնը պարտք չէ համարել այդ կարևոր կէտի վրա մտածել, դրա համար էլ Վանայ վլլայէթը

*) Շողենաւի ընկերութիւնը արդէն արդեւքնելին յաղթեց. նա ստացաւ կառավարութիւնից իրաւունք (ինթիւզմ) և բաժանորդագրութեան ստորագրութիւնը արդէն թէ Կ. Պօլսում և թէ Վանում սկսած է: Թիւրքաց կառավարութիւնը մեծ դժուարութիւն հանեց ընկերութեան դէմ, նա կարծում էր թէ հայերը չողենաւը ապստամբութեան համար են պատրաստում: Դորա պէս և թիւրքերը ամեն բարեկարգութեանից խըրտնում են: Շողենաւի համար Կարճկանից ծովափնեայ գաւառի հանքեր առատ և ընտիր քարածուխ ունեն պատրաստ:

բոլոր հաղորդակցութիւններից կարված մի անձանօթ աշխարհ է: Կ. Պօլսից Վան հեռագրալուրը ամիսներով է հասնում: Փոստային հաղորդակցութիւնը անկարգութեան պէս անկարգ է, բայց և այնպէս պատիւ այդ քաղաքի վաճառականներին, որ անտանելի դժուարութիւններով ստանում են Կ. Պօլսից եւրօպական ապրանքներ, Պարսկաստանից բամբակ, երկաթ, բրինձ, Ամերիկայից նաւթ, իսկ Ռուսաստանի հետ ոչ մի հաղորդակցութիւն չունեն: Չը նայած որ երկաթ, բրինձ *) պարսիկները Ռուսաստանից են փոխադրում թաւրիզ և այնտեղից Վան, չը նայած, որ ռուսաց սահմանից մինչև Ախանց նաւահանգիստը, երեք օրվայ ճանապարհ է, բայց թիւրքերը աշխատել են անանցանելի առնել այդ ճանապարհը, որպէս զի ազատ մնան Սարի-Կեափուրի (դեղին անհաւատ) խմորից:

Ճանապարհների այդ վիճակը արդելում է բոլորովին Վանայ նահանգի արդիւնարբերութիւնը արտահանել, դրա համար էլ Վանի նահանգից վաճառահանվում է միայն կեաժ (չուռ այծի մսոց) և նրանով գործված շալեղէններ, նժոյգներ, ընկուզենու կոճղ և տառեխ ձուկ:

*) Պարսիկներ բրինձը Երևանեանը նահանգիցն են սանում:

Արհեստները նահապետական ժամանակից սկսածի շարունակութիւնն են: Բազմաթիւ կտաւագործներ, ներկարարներ, չիթ շինողներ կան, որոնց գործը թէև կապիտ, բայց զիմացկուն և դաւառների միջիայն գործածականն է: Վերջին տարիներին Թոխմախեան եղբայրները բարակ բամբակեղէնների համար մի գործարան բացին, որոնց մասածը Եւրոպայիցն են ստանում:

Մի գործարան ևս բացված է եւրոպական եղանակով կաշիներ պատրաստելու: Ազգայնութեան զգացմունքը երիտասարդների մէջ արագ զարգանում է: Ընթերցարանի և լսարանի ծաւայող մի քանի ընկերութիւններ կան, որոնցից նշանաւորը Խնամատար ընկերութիւնն է, որ 18 որբեր է խնամում:

Քաղաքում և Այգետանում բնակվող հայերի թիւն է 18.965: Թիւրքաց թիւը 8450: Հայոց վարժարաններ 8-են, որոնցից մինը միայն վերաբերում է գեղեցիկ սեռին: 1460 աշակերտներ, 240 աշակերտուհիք, 12 եկեղեցիք:

2.

Թ ի մ ա ր

Թիւսը գաւառը Վանայ շրջակայ գիւղերն են. հնում կոչվում էր Տոսպ: Վարսպայ լիւռ իր մանր թեկերով և արևմուտքից Վանայ ծովը շրջապատում են այս գաւառը: Օղը բարեխառն է, դիրքը մեծ մասամբ դաշտային: Մշակութիւնը

ծաղկած է: Զուրբ քիչ է, դորա համար էլ Վարսպայ լիւռն ջրերը ժողովում են երեք լճերի մէջ, որոնցից օգուտ են քաղում և Վանայ այգետանները: Վանայ 3 ժամ հեռավորութեամբ Արջակ գիւղի մօտ մի բնական լիճ կայ, որ խիստ աղի, դառն է և անկենդան: Չը նայած նրա անկենդանութեան, շրջակայ գիւղացիք ստեղծել են նրա համար յաւերժական բնակիչներ, հրեղէն ձիեր և զամէշներ, որոնք երբեմն դուրս գալով խառնըվում են իրանց նմանների հետ և ազնուացնում են կենդանեաց ցեղը:

Վանայ մերձակայ գիւղերը՝ Խնչպէս Աւանց, Ալիւր, Շահբաղի, Քոչանի վարդարված են այգետաններով, որոնց թէ պտուղները և թէ գինին ընտիր են: Զանիկ գիւղը մեծ աղի հանքեր ունի, Էրմանց գիւղը—ածխահանք:

Այս գաւառի միջից անցնում է Սե գետը, որ Մարմետ գիւղի միջից անցնելով, Սկիմալ գիւղի առաջից թափվում է ծովը:

Աւանց գիւղը Վանայ նաւահանգիստն է: Այս գիւղի բնակիչները արեղակնային կրակով շողիացնելու միջնորդութեամբ, ստանում են ծովի ջրից մի տեսակ աղերի և նատրոնների խառնուրդ, որ բնակիչներից բարակ է անուանվում. դա գործ է ածվում օճառագործներից օճառաշինութեան համար, լոգարաններում, լուացարաններում, որ մարրոզ և միանգամայն մաղեր փափկացնող

յատկութիւն ունի. տանտիկինները դժարեփ ընդեղէններ գիւրահեփ են դարձնում դրանով:

Թիմար բոլոր դաւառների մէջ ամենաաղքատն է թէ բնականապէս և թէ նիւթապէս:

Վիւղերի թիւ.....	118
Հայերի թիւ.....	38,889
Թիւրքերի թիւ.....	230
Վարժարաններ.....	14
Աշակերաններ.....	2,800
Եկեղեցիներ.....	65
Վանքեր.....	13

Միացեալ ընկերութիւնը այս գաւառիս մէջ երեք վարժարաններ է բացել՝ Ալլուր, Խառակոսիս և Կիւսնենց գիւղերում:

3.

Բ ե Ր Կ Ր Ի

Բերկրի, հետո՛ւ Առքերունիք, Վանայ հիւսիսային կողմն է, Թիմար, Խոշար և Արճէշ գաւառների մէջ: Վանէն 12 ժամ հեռաւորութիւն ունի. դաւառազուխն է Բերկրի բերդաւանը, բայց այժմ այն պատմական Բերկրին չէ մնացել, երևում են, այս, հին բերդի մնացորդներ և աւերակների մեծամեծ կոյտեր, որոնց վրա շինված են ողորմելի խզիկներ: Այս վերջին ուռւ-թիւրքական պատերազմին, Բերկրին բանակատեղի էր տաճիկ զօրաց, որոնց կեղեքող վարմունքից, մնացած բոլոր հայ բնակիչները փախան և ցրվե-

ցան: Մնացել են մի քանի տուն թիւրքեր, ինչպէս այդ աւերակների բուեր: Այս գաւառում նշանաւոր է Տէր-Յուսկան որդոյ վանքը, որի շուրջը մի քանի բնական քարայրներ կան: Բէնդիմահու գետը բարձրացած լինելով ողորմում էր Փշիկ-գումբէթի կամրջի ձախ թևը ու անկարելի էր անցնել և ուղղակի ճանապարհով Արճէշ գնալ, հարկ եղաւ 4 ժամ աւելի պտոյտ տալ, սասանայի կամուրջիցն անցնելու համար:

Այդ հին կամուրջը, որ Բերկրու մօտն է, մի նկարչական տեսարան է ներկայացնում:

Բէնդիմահու գետը Վանայ ծովի ամենամեծ գետն է, որ քարէ օրօրանի մէջ սրնթաց վազում է, բայց որքան մօտենում է կամրջին, նեղվում է նրա ճանապարհը և կամրջի տակին բոլորովին ծածկվում է. մի քանի քայլ աներևոյթանալով, ահանջ խլացնող դղրղիւնով դուրս է վիժում երկրի խորքից: Յաւելով յիշեցի, որ լուսանկարչական գործիքներ չունէի հետս այդպիսի մի հրաշափառ տեսարան այսօր ձեզ ներկայացնելու: Առաւօտ էր, այդ տեսարանից կըշտանալու համար վեր եկանք ձիերից մի քանի բողբէ աւելի մտիկ անելու: Խոկոյն մեզ շրջապատեցին քուրդ կանայք և աղջկերք, որոնք խիստ հետաքրքրվում էին մեզանով. ևս նրանցից խնդրեցի երգել, մանկամարդ աղջիկներից մէկը իր գողարիկ ձայնով զլեց մի խոժաղութ

երգ, խոթադուժ Լղանակով, որ այն ամենի տեսարանի և ամայի բնութեան հետ խիստ ներգաշնակ էր:

Աբաղայի մեծ դաշտը այս գաւառի մէջն է, որի հիւսիսարևելեան ծայրին է Բայալիզ և Թագէի վանքը պարսից սահմանի վրա:

Աբաղայի արեւմտեան սահմանի վրա, մօտ 5 ժամ տարածութեամբ ձգվում է մի հրաբխական սև քարքարուտ, ուր մեծամեծ անձաւներ կան, ջուր, արօտաաեղիք, որի մէջ մինչև 12 հազար հողիք կարող են ծածկվել. ճանապարհ չիմացողի համար դա մի լարիւրինթոս է: Այս տեղ են ագաստան զանուժ բոլոր առեանգողները, գողերը և մարգասպանները: Գաւառիս օդը բարեխառն է, ջուրն առատ, մշակված են միայն հայարնակ մասերը:

Բէնդի-մանու գետը Աբաղայի սարերէն կազմըվելով անցնում է Բերկրու մօտից, կտրում է վանայ Արճիչոյ ճանապարհը և թափվում է ծովը, ուր մեծ քանակութեամբ տառելի են բռնում: Բերկրու արևելեան կողմն է Սպահան լիւռը, որի ծայրին գտնակում է Համանուն լիճը, որ կտուգէ շրջակայ գիւղերը: Գիրքը մեծ մասամբ դօշտային է, երկիրը պողատու և լեռները արօտներով էի: Աբաղայի դաշտից հեռու չէ Թոնիր անուանված հրաբխային բաժակը, որի ստորտաներից հանում են առատ ձծուժ: Գործօթ գիւղի

մօտ գտնակում են քարածուխի հանքեր և նաւթի աղբիւրներ: 2,200 տուն կաղթական կարող է տեղաւորվել մամուաւուրայէս Աբաղայի մէջ, որ հնում 300 գիւղատեղի է եղել, այժմ 400 տուն հէյտարանցի քրդեր են բնակվում, խաչնարածութեամբ և գողութեամբ ապրելով: Աբաղայ դաշտը բաղրովին անմշակ է մնացած:

Գիւղերի թիւ	93
Հայերի թիւ	16,964
Քրդեր Լվեցի աշխրաթից	5000
Եղեղիք	400
Վարժարաններ	2
Աշակերտներ	75

Միացեալ բնկերութիւնը մի ուսումնարան է բացած Գործօթ գիւղի մէջ: Գործօթ գիւղը նշանաւոր է վասպուրականի մէջ իր բնակիչների քաջասարտութեամբ:

4.

Խ օ շ ա ր

Խօշար գաւառը վանայ հարաւարեւելեան կողմն է, նրանից 10 ժամ հեռաւորութեամբ: Հայօց ձոր, Նօրտուզ, Զիւլամերի, Ազբակ և Բերկրի գաւառները նրան շրջապատում են: Հիւսիսային կողմից ձգվում է մինչև Գօթուր, պարսից սահմանը: Գաւառագլուխն է Խօշար բերդաւանը, որ ունի աւերակների գերբակներ և մի կիսակործան բերդ, Խօշար գետի աջափի քառա-

ժայռի վրա նկարչական գեղեցկութեամբ բարձրացած: Գիրքը սարադաշտեայ է: Ունի զօվասուն լեռներ: Չուխ լեռը (հնում Արնոս), որի վրայով անցնում է Վանայ և Թաւրիզի առևտրական ճանապարհը, ձմեռը խիստ վտանգաւոր է լինում: շատ անգամ բքի տակ թաղվում են ամբողջ կարաւաններ: Օղը ցուրտ է, հողն արգասաբեր. սնուցանում է բազմաթիւ ոչխարների հօտեր: Ունի մի գետ խօշաբ անուն, որ Հայոց-ձորից անցնելով, Անգղայ գետ է կոչվում Անդեղ վանքի *) և գեղի անունով: Այս գետէն, ինչպէս Վանայ ծովը թափվող բոլոր գետերից, տաւեխ ձկներ են բռնվում:

Գիւղերի թիւ.....	48
Հայոց թիւ.....	9,966
Եղեղիք.....	1,500
Վրանաբնակ քրդեր **).	3,886
Վարժարաններ.....	2
Աշակերտներ.....	91
Եկեղեցիք.....	2

*) Անդեղ վանքի սեղանի հիմնաքայոն միշտ քրանած է լինում իւղային կաթիլներով: Ջերմեւանդ ուխտաւորները այդ կաթիլները ժողովում են և իբրև հրաշագործ աչքացաւի դեղ գործ են անում: Քննված չէ, թէ ինչից է առաջ զալիս այդ իւղը:

**) Քիւրդերի 4 ցեղեր, որք են մուկուրցիք, թակուրցիք և շիտանցիք:

Ա Ղ Ր Ա կ (Հ է ք ի ա Ր ի)

Վանէն 24 ժամ հեռաւորութիւն ունի, սահմանակից է խօշաբ, Գեւաւառ և Զիւլամերի գաւառներին. հիւսիս-արեւելքից համուս է Սալմաստ, պարսից սահմանին: Գաւառապետին է Բաշ-գալէ աւանը, որ Վանայ և Թաւրիզի վաճառականական ճանապարհի վրա է: Գիրքը հարթ, օղը ցուրտ, վտակները ձկնալի, հողն արդիւնաբեր. սնուցանում է ոչխարներ, եղներ, ընտիր և անուանի են դոմէշները: Սօրադէր գիւղի մօտ կաւիճի հանք կայ: Աղբակի մէջն է ս. Բարդուղիմէոս առաքելու հոյակապ վանքը, որ մօտերս Վիաղեալ ընկերութեանը՝ յանձնվեց մի գիշերօթիկ ուսումնարան կառուցանելու համար:

Այս գաւառը ծածկված է բազմաթիւ բերդերի և վանքերի աւերակներով, որ շինված են եղել Արծրունեաց թագաւորութեան ժամանակ, ուր զտնվում են և նրանց գերեզմանները:

Գիւղերի թիւ.....	81
Հայերի թիւ.....	9,959
Վարժարաններ.....	5
Աշակերտներ.....	308
Քրդեր.....	8,608
Ասորիք.....	1,447
Հրէաներ.....	489

Այս զաւառում բնակվում է Շխտանցի ցեղի մի մասը:

6.

Գեաւառ վանէն 24 ժամ հեռաւորութիւն ունի, կից է Աղբակին, Նորտուղին, Զղբիւնի և Ռըվանտուղին: Արեւելեան կողմից սահմանակից է Պարսկաստանին: Գաւառապետին է Տիդէ մեծ գիւղը և Նէյրի, ուր նստում էր Շէյխ Իրանդուհան, որի անունը անցեալ 1880 թ. Պարսկաստանի մէջ արած ասպատակութեամբ յայտնի եղաւ աշխարհին:

Այս գաւառը զրեթէ ամբողջապէս քրդերով է բնակեցրած: Հայերը հանգիստ չը դանելով քրդերի երեսից, մի մասը զբլիւ, մի մասը քրդացել է, մնացած մասը քրդերից զանազանութիւն չունի: Նէյրի անունով գետակը այս գաւառից անցնելով դէպի Նորտուղ օժանդակում է Տիգրիսին: Գիրքը լիւնային, վայրենի և ամուր է:

Գիւղերի թիւ	72
Հայերի թիւ	5,975
Ասորիների թիւ	8,905
Հրէաների թիւ	320
Քրդերի թիւ	10,226

Քէտքէ նկատել, որ այս գաւառում ոչ եկեղեցիներ և ոչ ուսումնարաններ կան:

Զ իւլ ա մ ե ր կ

Զիւլամերկ հեռի է Վանէն 25 ժամ ճանապարհով: Այս գաւառը կից է Գեաւառ, Աղբակ, Նորտուղ և Շատախ գաւառներին: Գիրքը լիւնային և Հայաստանի մէջ առաջին կարգի ամուր: Սորա մի քանի կիւրճերը, որոնք միմիայն ճանապարհներն են այս գաւառի խորերը թափանցելու, բնական մարտիոցներով պաշտպանված են. այնպէս որ, 10 մարդ կարող է 100 կանոնաւոր զինուորներին հեշտութեամբ յետս մղել: Ունի հովիտներ և տափարակներ: Լիւնները ծածկված են անտառով և պաղատու ծառերով: Նրա լիւններում արածում են ոչխարաց հօտեր և այծերի ընտիր անասն, չուս անուն, որի մաղը (կեած) վաճառահանվում է Եւրոպայում:

Բնակչաց ամենամեծ մասը նևստորական աղանդին պատկանող ասորիներ են, ամենէն էլ հին զէնքերով զինված և կէս անկախ են:

Մարչմունը ասորիների հոգևոր և մարմնաւոր գլուխ, որ միանգամայն և նրանց զինուորական սպարապետն է, Գոչանխ գիւղում նստում է և կառավարում է ազգը մելիքների խորհրդակցութեամբ:

Ասորիները հարստութիւն չունեն, պարապում են խաշնարածութեամբ և երկրագործութեամբ. ապրում են ստիւաւապէտ, ուսում, քաղաքակր-

թուփիւն անձանօթ է նրանց, միայն ոգևորված են կատարեալ անկախութեան գաղափարով: Երբեմն դեսպաններ, միսիօնարներ, ընկուզի կուճեղ վաճառականներ ել ու մուտ են գործում երկրի մէջ:

Ասորիների հայոց հետ ունեցած համակրութիւնը սկսվում է 1854-ին: Այդ թւականին ամենայն հայոց հանդուցեալ կաթող. Ներսէս Ե-երորդը իր երկու կրօնական կենդակներով հրահանգում է վանայ հայոց առաջնորդ Գարբրիէլ արքեպիսկոպոսին համակրական ուր ստեղծել հայերի և ասորիների մէջ: Այդ հրահանգով վանայ առաջնորդը 1856-ին Մարշմօնին հրաւիրեց վան, ուր մեծ հանդիսով ընդունեցին նրան և առաջին տեղը տուին հայոց Յանկոյաններ եկեղեցու մէջ: Բայց յիշեալ արժանաւոր հայրապետի մահիցն զկնի, այդ ստեղծված համակրութիւնը առանց անկու մեռաւ, որովհետև Ներսէս Ե-ը իր մտքերին յաջորդ չունեցաւ: 1880-ին, քսան և չորս տարուց զկնի, նախկին համակրութիւնը կրկին յիշվեց. Մարշմօնը կրկին վան եկաւ և 20 օր հիւրասիրվեց Յանկոյաններ եկեղեցում: 1880 հոկ. ամսին անդղիացի միսիօնար վառլ Զուլամերկ գնաց իբրև լուսաւորութեան առաքեալ, իր հետ տանելով բազմաթիւ ասորերէն տպեալ գրքեր, տպագրութեան մամուլ ասորերէն տառերով և մեծածախս պատրաստութեամբ:

Բայց չը նայած միսիօնարները այսքան զոհա-

ջերութեան և աշխատութեան, ասորիները համակրում են միայն իրենց դարևոր դրացուն—հային. եթէ մեր կողմից մի փոքրիկ ցոյց լինէր, նրանք ի սրտէ կը ցանկային դրան. օրինակ եթէ մենք նրանց մէջ ուսումնարաններ բանալու ցանկութիւն ունենայինք, նրանք ինքեանք կօղնէին այդ դործին: Մի խօսքով նրանց բոլոր ակնկալութիւնը մեզունից է, ինչ որ պակասութիւն են զգում, դրա համար մեղ են դիմում. նրանք օտարներին չեն համակրում:

Գիւղօրէից թիւ	151
Ասորոց թիւ	76,879
Հայերի թիւ	9884
Քրդերի թիւ	4338

8.

Ն օ ր տ ու զ և Շ ա տ ա խ

Նօրտուզ և Շատախ միացեալ գաւառները հետի են վանէն 14—16 ժամ, դիրքը չեւնային է, անտառոտ, ջրաւէտ, սննի հովիտներ, Տիգրիս կամ Շատ գետի ակունքը Նօրտուզէն կը սկսին և Շատախու միջէն կանցնին: Գաւառագլուխն է Շատախու-թաղ: Ունի ընտիր այծեր, մանաւանդ չուռ կամ ֆէլիկ անուանած տեսակը, որոնց մազերից գործում են գոյնղոյն շալիք (նոյն այծերից ունի Զուլամերկ): Նօրտուզի մէջն է հռչակաւոր Հոգոց վանքը, ուր աւանդութեամբ, կարծում են,

պահված է Քրիստոսի դասաւարակը: Վանքի պարսպէն դուրս մի մտաուռի մէջ կը հանդէս, Արշակունեաց մեծագործ թագաւորի, Տրդատայ գերեզմանը Տիգրիս գետի աջ ափին: Այս վանքի մէջ ապաստան է դատել ս. Լուսաւորչից հալածված առասպելիալ կազ գեր, որ աներեոյթաբար հաւատարմութեամբ ծառայում է մինչև այսօր վանքի թոնրի մոխիրը թափելով Տիգրիսի մէջ: Նօրտուզի և Զուլամերիի մէջ դառիկի մի մեծ հանք կայ: Շամաղիս գիւղի մօտ մի շատ ընտիր ամխահանք կայ:

Նօրտուզի մէջն է կողան գիւղը, որ անցեալ աշնան անձնապաշտպանութեան առաջին փորձն արին հայերը, աւազակներից Տը սպանելով և 30 հոգի վիրաւորելով, որոնք գիւղի ոչխարները յափշտակել էին: Այս պարզ օրինակը կարող է ցոյց տալ, որ հայոց զինուորական հոգին մեռած, հանգած չէ, այլ մոխրի տակ թաղված կրակի է նըմանում, որին արծարծել է պէտք: Անցեալ ձմեռ վանայ մէջ ես տեսայ կողանցոց, որոնք գարնանային արշաւանաց դէմ պատրաստութիւն կամենում էին տեսնել. նրանք նոր զէնքեր էին սրանում, բայց այդպիսի զէնքեր վանում գանելը հեշտ բան չէ:

Գիւղերի թիւ	115
Հայոց թիւ	26, 245
Նկեզեցիք	46

Վարժարանք	7
Աշակերտք	487
Ասորիք	447
Քրդեր	5, 190

9.

Մ ո կ ս, Մ ա մ ր տ ա ն ք և Ս պ ա ր կ ե ր ա
 Այս երեք գաւառների զլխաւոր տեղին է Մոկս վանէն 16 ժամ հեռաւորութեամբ (Սպարկերտ կը վերաբերի Սղէրտին, Բաղլիւոյ կառավարութեան տակ), գիրքը առաջին կարգի ամուր, բարձրաբերձ սարերով, որոնք ծածկված են անտառով. բնակիչք ժիւր և քաջաոգջ են. հրաշալի են սրա լեռնային անմահ տեսարանները, անուանի է մեզը, խաղող, չամիչ, բնկոյզ և այլն: Այստեղ գործում են ընտիր շաշկէններ չուս այծի մազից և քէպքէպ անուանած կօշիկներ, որ հիւսում են մազից և կանեփից: Մոկայ լեռները Տօրոս լեռների շղթան է, որ Գեաւառէն, Զուլամերիէն, Նօրտուզէն, Շատախէն անցնելով, կը ձգվի մինչև Բաղէշ: Մոկայ մէջն է Փիւթիւռ, այսինքն փոթորկի, սուրը Գէորդի վանքը իր հըսչակաւոր աքաղաղով: Այս վանքը յիշեցնում է ճանապարհորդին Ալպիան լեռների Ս. Բերնարդի վանքը, որ նոյնպէս շինված է լեռան ամենափոսնդաւոր անցքի վրա, ուր ամառվայ տաք եզանակներին անգամ, կարող են ճանապարհորդ-

ները բուքից խեղդվել: Սուրբ Գէորգայ վանքի մէջ մի աքաղաղկայ, որ պատիւ ունի սուրբ կոչվելու, Սէն-Ֆերնարդեան շների պաշտօնի նրման մի բան է կատարում, այսինքն գուշակում է լաւ կամ վատ եղանակները: Գուշակութիւնը կատարվում է աքաղաղի խօսելով կամ չը խօսելով: Հանապարհը շարունակելու համար ճանապարհորդները պարտական են աքաղաղի խօսելուն սպասել ճանապարհ ընկնելու համար: Շրջակայ գաւառների հայերը և քիւրդերը հաւասարապէս յարգում և երկրպագում են սուրբին, անպակաս անելով նորա խօսնի, մոմ, մատաղն ու դահարերութիւններ:

Այդ վանքը սուսջ միշտ աճրդով էր արվում, և մի ժամանակ Վանայ վարժարանները դրա արդիւնքովն էին կառավարվում: Այժմ սուրբ աքաղաղի վաստակը Աղթամարայ կաթողիկոսն է վայելում: Սպարկերտի մէջն է ս. Խաչի հոյակապ վանքը, որ այժմ քրդերի համար մարագ է դարձել:

Գիւղերի թիւ	111
Հայոց թիւ	18,575
Քրդեր	6065

10.

Հայոց Չոր և Ոստան

Հայոց Չոր, Ոստան կամ Կեալաչ, առաջինը 4

ժամ, երկրորդը 6 ժամ հեռաւորութիւն ունի Վանիցը: Հիւսիսային կողմից սահմանակից է Վանին, արևմուտքից եղերած է ծովով: հարաւային կողմից պարսպի պէս բարձրանում են Արտօս լեռները: Հայոց Չորը մի հովիտ է, որի միջից անցնում է Խօշարայ կամ Անգղայ գետը և Շամիրամայ առուն: Ոստան կամ Կեալաչ, հին Ռջտունիք, մասամբ դաշտային զիրք ունի, զարդարված պտղատու և անպտուղ ծառերով. օդը բարեխառն է, գաւառագլուխն է Նորգեղիխան: Ազգային հին յիշատակներով լի է այս գաւառը: Գիւղերը դեռ կրում են իրանց հին անունները, ինչպէս Հայք, Հայկաչէն: Սա է Հայկայ ճակատամարտի ճորը: Այստեղ են Աբրահամ խոստովանողի գերեզմանն ու վանքը, Վարդպատրկի գիւղն ու գերեզմանը. Ոստանայ մէջն է Եղիշէի անչուք գերեզմանը. Գաղկայ և Գուրգենայ բերդի աւերակները Ոստանայ ծովափին են, ուր քարերու վրա խոշոր տառերով գեռ կը կարդացվին նրանց անունները: Գեռ ես շէն մնում է Նաշեկայ վանքը Նարեկ գիւղի մօտ, Արտօս լեռան ստորատում: Նարեկայ զէմուղէմ Աղթամար կըղզու վրա շինված է համանուն վանքը, ուր նըստում է հայոց երրորդ կաթողիկոսը: Վանքի շինվածքը մի հրաշալի ճարտարապետութիւն է, որ շատերը ճրդատ ճարտարապետի գործն են համարում:

Գիւղերի թիւ..... 96
 Հայոց թիւ..... 18,830
 Գրողեր..... 3,370
 Վարժարաններ..... 11
 Աշակերտներ..... 566
 Վանքեր..... 14
 Եկեղեցիներ..... 32

Վանքերից հետո գտնված գիւղերի բնակիչները լաւ հայեր են: Կլիմ գիւղի մէջ Կ. Պօլսոյ Երկրագործական ընկ. մի՞ ուսումնարան է բացած:

11.

Խիզան, Կեցան, Գեառգեառ և Կարճկան

Այս չորս միացեալ լեռնամիջեայ գաւառների գաւառապետն է Եփեսոս և նրա կից Օղմանց գիւղերը: Կարճկանց ծովափնեայ է, գիրքը լեռնային, անառիկ և առաջին աստիճանի անուր: Պատուպարված է բարձր և կարծր ժայռերով, խոր և սրտուտակաւոր ձորերով և կիրճերով, աւելայնենք այս լտրիւրինթոսի վրա և խիստ անտառները, որոնք վարագոյրի սէյս ծածկում են նրա բնական մարտկոցները, կը դառնայ մի ահարկու և աննուաճելի գիրք պաշտպանութեան համար: Արա ամբողջիւնները գերազանցում են ձուլամերկին:

Անտառները վայրի կենդանիներով լի է, մա-

նաւանդ վայրենի խողեր, որոնց բազմաթիւ երամակները վխտում են ամեն կողմ: Բնակիչները, ոչ հայեր և ոչ քրդեր, չեն ուտում խողի միս, դրա համար և բաղնապակով է դրանց թիւ: Մի ապխտագործ կարող է հարիւր հազարներ գիղել համարեա այդ պատրաստի դրամադրուից:

Կարճկանից է մատակարարվում Վանայ թէ շինութեան և թէ վառելու փայտն ու ածուխը: Նրա ծովափնեայք սքանչելի են տեսարաններով. դժուար թէ աշխարհի որ և է մասը կարողանայ մրցել նրանց վայրենի և աննկուն գեղեցկութեան հետ: Բնակիչները ամրակազմ և առողջ են: Վարուցանի հողերը թէև քիչ, բայց շատ արդիւնաւոր են: Արա լեռների շղթան Տորոսի շարունակութիւնն է, որոնք հանքերով հարուստ են: Գտնվում է արծաթ, կապար, պղինձ, երկաթ, և դեռ ավելի ուրիշ ինչ հանքեր, որովհետեւ երկիրը անձանթ թէ և քննված չէ, ընձակ գիւղի և ս. Յակովբ վանքի մէջ եղած տարածութեան վրա երկաթի հանքի հին բովասեղի կայ: Կապարեայ հանքերից ծածուկ օգուտ են քաղում Վանայ մի քանի գարրիները: Կեցանը ջաղացաքարի անուանի հանք ունի, որի քարերը մինչև քսան տարի կը դիմանան: Այս գաւառները անսպառ հարստութիւն են պարունակում իրանց ծոցում, մանաւանջ Կարճկան, որ իր ան-

զուգական տեսարաններով, առատ բուսականութեամբ Հայաստանի Հելվետիան է: Այդ ասարիս և ինքնապաշտպան սարերին պակասում է մի վիլնելմ-թել, նոր և անկախ Հելվետիա հիմնելու համար: Կարճկան շատ նաւահանգիստներ ունի. գլխաւորներն են՝ Սարբ և Խնձորիս գիւղերինը: Իսկ Ղաղվանը ամենամեծ նաւահանգիստն է Բաղիշոյ և Մշոյ անտարական յարաբերութեանց վանայ հետ:

Գիւղերի թիւ.....	113
Հայաց թիւ.....	22,713
Քրդեր.....	4,668
Վանքեր.....	11
Եկեղեցիներ.....	70
Ուսումնարաններ.....	3
Աշակերտներ.....	246

Խիղանեան անուն ընկերութիւնը, Եղեղիս գիւղի մէջ մի ուսումնարան է բացել: «Միացեալ ընկերութիւնը» երկու ուսումնարան ունի, մին կարճկանից և միւսը Գաղվանայ մէջ:

12.

Ա ի լ ա թ

Ախլաթ հեռի է վանէն ցամաքային ճանապարհով 30 ժամ, ծովով 7¹/₂: Բաղիշոյ, Մշոյ, Բալանիսայ, Չխուրայ և Արձկէի մէջն է. դաւառազուրան է կծվակ գիւղը: Մի մասը լեռնային

է, իսկ ծովեզերեայը հարթ են: Օղը բառեխառն է, երկիրը ջրալի, հողն արդիւնաւետ: Ունի նաւահանգիստ: Քաղաքը հին ժամանակում ծաղկած էր: Արարացոց տիրապետութեան օրերից զեղեցիկ շինվածքների աւերակներ են մնացել, քարափոր տներ, դմբէթներ, եկեղեցիներ, սև, կարմիր քարերից շինած: Այս տեսակ քարերի շերտեր տարածվում են մինչև Բաղէշ, Մշոյ դաշտ, Բուլանիներ և Մանազկերտ, որոնք շինվածքի համար դիւրատաշ և յարմար են: Յիշեալ դաւառների վանքերը, եկեղեցիք բոլորն այդ քարերիցն են շինված: Այդետանք պողատու և լաւ մշակված են, մանաւանդ Խարապաշընային: Ախլաթի, Մշոյ, Չուխուրայ և Բաղիշոյ մէջ մի ընդարձակ սարադաշտ կայ, որին անդայք Ռահվայ են անուանում: Այնտեղ հոկտեմբերից մինչև մայիսի վերջերը անհալ մնում է ձիւնը: Գրա մերկալից ճանապարհը շատ վտանգաւոր է անց ու դարձ անողների համար: Չմեռները այդ անցքից դահուկով են անցնում լծված մարդիքներով: Ռահվայի հիւսիսային կողմ բարձրանում է մի սուլուլիկ սար ծածկված մալառներով, դա անուանվում է Գրգուռ, կից սրան ցցված է Նեքրովթ լեռը, որ իր փոքրիկ շղթան ձգում է մինչև Մշոյ դաշտը, Նեքրովթ Գրգուռից բարձր է և իր գլուխը ցոյց է տալիս բոլոր ծովափնեայ դաւառներին: Այս երկու սարերը ևս մարած հը-

քաղաքներն են, որոնց, ինչպէս Հայաստանի ըն-
տր հրաբուխների մասին, պատմութիւնը ոչինչ
չէ յիշում: Ախլաթ դաւառի մէջն է Նազիկայ
լիճը մի կղզիակով, որի ջուրը քաղցր և ձկնիւրը
համեղ են:

Գիւղերի թիւ.....	88
Հայոց թիւ.....	9,864
Թիւրքեր.....	1,100
Քրդեր Համանցի ցեղի մի մաս....	900
Վարժարան.....	2
Աշակերտ.....	81
Այս գաւառը կարող է 500 տուն դաղթական ընդունել:	

13.

Ա Ր Ճ Կ Է

Արձկէն (Առլէկագ) Ախլաթու, Բուլանըխայ,
Մանազկերտի և Արճէշի մէջ կընկնի վանայ ծո-
վու արևմտեան ափին, վան քաղաքի հանդէպ.
Վանից հեռի է ցամաքով 24 ժամ, իսկ ծովով 4
ժամ: Գաւառագլուխն է Արձկէ, դարդարված պրտ-
դատու ծառաստաններով: Առատ և վճիտ են սրա
ջրերը: դիրքը լեռնային է, միայն ժովափնեայքն
են հարթ: Սըփան—Մասիք մշտաձիւն մեծ և զե-
ղեցիկ լիւր կանդնած է Արձկէի գլխին, տարա-
ձեւով իր թեկերը Արճշու, Բուլանըխայ և Մանազ-
կերտի սահմանները վրա: Արձկէից բարձր Սըփանայ

աջ թևին տակ, սկաւտակած և մի հովիտ կայ
Ախթէն անուն, որ աւազան է մշտաբուղի ջրե-
րի: Գա մի անսպառ արօտատեղի է: Օղը բարե-
խառն է, ցորեանն և խոտ առատ են:

Գիւղերի թիւ.....	98
Հայերի թիւ.....	15,615
Թիւրքեր.....	3675
Չէրքէզ.....	780
Քիւրք ցեղերից համանցիք և հայտարանցիք թախառում են այս գաւառում:	
Վարժարաններ.....	4
Աշակերտներ.....	135
Վանք.....	3

Արոց մէջ նշանաւոր է Աքանչելագործայ վան-
քը: Այս գաւառը իր ծոցում կարող է 800 ըն-
տանիք գաղթական ընդունել:

14.

Ա Ր Ճ Է Զ

Արճէշ (Քաջբերունիք) հեռու է վանէն ցա-
մաքից 18 ժամ, ծովից 2 ժամ: Արձկէի, Մա-
նազկերտի, Ալաշկերտի և Բերկրու մէջ կընկնի:
Հարաւարեկեւան մասերը ծովափնեայ են: Գա-
ւառագլուխն է Ականց, օղը բարեխառն է,
ջուրն առատ, հողն առաջին կարգի պողաւտ:
Յորեանը, ձին, ոչխար, արջարն անուանի են:
Արճիշում և Արձկէում ոստին արտեր գանելու

մի առանձին եղանակ ունին, որ շատ ազանով է կրաշառիթեան զէմ և արդիւնաբեր: Արտը վաբելուց զկնի, ցանելու ժամանակ, նրանք արօշով կրկին անգամ ակօսներով գծում են բոլոր արարք արօրի ետև տախտակեայ մի խողովակ է հաստատված, որի միջնորդութեամբ ցօրենի հատիկներ կը թափին կարգաւ միայն ակօսների մէջ: Բնական է որ ակօսի երկու կողմն թմբերը միշտ կարող են խոնաւութիւն պահպանել և առատ սնունդ տալ ցանքին: Այս տեսակ մշակված արտեր Տիր են կոչվում, որոնց ցօրեանի հատիկները պարպրտ և խօշոր կը լինեն: Արուբցանքի այդ եղանակը շատ հին պիտի լինի և բարեբաղդաբար հետզհետէ տարածվում է շրջակայ գաւառների մէջ:

1878 թւականին, երբ բոլոր վասսուրականի արտերը երաշտով սչնչացան, արձէջցիք և արձկեցիք, չնորհիւ իրանց ցանելու եղանակին, առատ հունձ ունեցան: 1879 և 1880 թ. երբ սովը չորս կողմ կոտորած էր անում, յիշեալ երկու գաւառները շարունակ երեք տարի ցօրեան ծախեցին և հարստացան:

Երկու գետ ունի գաւառս, Օրօրան և Արձէշ: Զիլանայ ձորում կան ծծմբային ջերմուկներ, ուր նշմարվում է հին մարմարեայ աւաղանների նշխարներ: Զիլանայ ձորում կան նաև պղնձի հանքեր:

Բոլոր գաւառին տիրում է Ծաղկաց լեռը (Ալա-

տաղ) որ ոտից զլուխ զարդարված է ծաղկալից պօրարտ արօտով: Այս լեռան մէջ կան շատ քարայրներ և հնութեանց բեկորներ, և մի լայնարձակ ճանապարհի հետքեր. ունի պղնձի հանքեր:

Առնիս գիւղի և Ականից մէջ, ճանապարհի երկրքին, Ժայռերի վրա, 5—6 կտոր բնեռագրեր կան փորած: Այս քարերը անուանվում են օձաքարեր, որի վրա զանազան առասպելներ են պատմում: Նոյն Ժայռերի մի ձերպի մէջ, երկու քարի արանքում, 4—5 թիղ երկայնութեամբ և ճկոյթ մտտի հաստութեամբ մօզէմների նման կենդանիներ կան իրար վաթաթված, սև և սպիտակ գոյներ օղակ օղակ պատում են կենդանու մարմինը: Շատ աշխատեցայ այս կենդանիներից մինը դուրս հանել, բայց անկարելի եղաւ: Տեղացիք դրանց օձ են անուանում և պատմում են որ ամառ ձմեռ այդ քարի արանքից դուրս չեն գալիս:

Ականից հիւսիսային արեմտեան կողմը երկու վերստ հեռաւորութեամբ երևում է մի սպիտակ բլրակ—գա Նրիշատի բերդի աւերակներն են: Շինութեանց հիմունքը սպիտակ քարերից լինելով, բոլոր քաղաքի յատակագիծը յայտնի որոշ երեւում է միջափողոցներ, հրասպարակներ, մինչև անգամ տան բակ և սենեակներ: Փողոցները ուղիղ և միաչափ ձևած են. քաղաքը բաժանված է բազմաթիւ թաղերի: Ամեն մի թաղում մի քանի մեծ

փողոցներ կան, որոնք զուգահեռաբար թաղի մի ծայրից մյուսն են անցնում. միջափողոցները երկու կողմից ուղիղ լսաչաձև կտրում են մեծ փողոցները. նրանց միմեանց մէջ ունեցած լայնութիւնը և երկայնութիւնը միաշափ են նոյնպէս և մեծ փողոցներին և թաղերին: Թիւրքերի կասկածը և հետաքրքրութիւնը չը գրողուելու համար, ես իրիզնապահին գնացի այդ աւերակները տեսնելու, կէս ժամ միայն լոյս ունենալով ինձ հետ, ուստի հաղիւ կարողացայ մի թաղի փողոցների և միջոցների լայնութիւնը չափել և միւս թաղի հետ համեմատել: Գլխաւոր փողոցները 25 ֆուտ լայնութիւն ունին, միջափողոցները 16. միջափողոցների միմեանց մէջ ունեցած զուգահեռական տարածութեան երկայնութիւնը 140 ֆուտ է, լայնութիւնը 115: Հայկական աւերակների մէջ առաջին անգամն էի տեսնում ես մի այսպիսի կանոնաւոր յատակադիւծ ունեցող բերդաքաղաք, որի համար մեր պատմութեան մէջ ոչինչ չէ յիշատակված:

Գիւղերի թիւ	152
Հայերի թիւ	26,897
Թիւրքեր	2904
Քիւրդեր (հայտարանցոց աշխրաթի մի մաս)	4000
Սոքա բնակվում են Ալատաղում:	
Վանքեր	4

Որոց մէջ նշանուոր է Մեծովայ վանքը:	
Եկեղեցիներ	24
Վարժարաններ	3
Աշակերտներ	111
Կարող է 1500 տուն գաղթական ընդունել:	

Վերջ Վասպուրական նահանգի:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

15.

Բ ու լ ա ն ը խ ն եր և Մ ա ն ա զ կ եր ա

Վանայ ծովի արևմտեան գաւառաց ուզողութեամբ, այսինքն Ախլաթու, Արձկէու և Արճիշոյ արևմտեան կողմը կը տարածվի վերին և ներքին բուլանըխներ և Մանազկերտ: Այս երեք գաւառները միանման դիրք ունին. հարաւէն նրանց սահմանում է Մշոյ դաշտը, արևմուտքէն Խնուս, հիւսիսէն Ալաշկերտ: Այս սահմանները լեքանց գօտիներով բաժանվում են: Բուլանըխներ և Խընուս անջրպետող սարերը, աղի լեռներ են, որտեղից առաատութեամբ կարմիր և սպիտակ ազ կը հանվի, և աղի աղբիւրներ կը հոսեն: Բուրք Տաճկահայաստանում այս գաւառաց, մանաւանդ Բուլանըխների հողի նման արգասաբեր և լաւ մշակված հողեր չը կան. բաց առած Մանազկերտէն դէպի Արճէշ տարածված ընդարձակ դաշտը, որ քարքարուս է և ամայի: Գա Սփանայ

լաւային հեղեղատն է և անուանվում է Մանազկերտի քոսայ:

Համանցի քրդերը բռնած են Մանազկերտի լաւ մասերը և անուցանում են խաչինք և ընտիր նըժոյգներ:

Հաւթվանք անուն գեղեցիկ և երկարածիզ հովիտը ճանապարհորդի հիացումն է զրաւում: սրի մէկ ծայրը Ալաշկերտի սահմանիցն է սկսվում: Արան կարելի է անուանել Եփրատայ հովիտ: Արա միջին ծանրագնաց լայնածաւալ հոսում է Եփրատը իր ծոցն ընդունելով Մանազկերտի և Խընուսայ գետերը:

Եփրատը շրջում է երկու Բուլանըխների մէջ, ճեղքելով Չայթօխուրայ նեղ ձորերը և կիրճերը՝ իջնում է Մշոյ ընդարձակ դաշտը: Հաւթվանու հովիտում Համանցի քրդեր են ապրում մօտ 250 վրան: Նրա մի փոքրիկ մասն է միայն հայոց ձուքում: Մանազկերտը կարող է մօտ 3000 ընտանիք զաղթական ընդունել:

Մօտ տարիներում չէրքէզներից և կարօի դաղթականներից 200 տուն բնակեցրին Մանազկերտում և ներքին Բուլանըխում, որոնց հետ քրդերը խիտ թշնամութեամբ են վարվում:

Աշիրաթ քրդերից Համանցիք կը բնակվեն Մանազկերտում և ներքին Բուլանըխում, իսկ Զիբրանցիք և Սէյրանցոց մի մաս, մօտ 150 վրան, կը բնակեն ներքին Բուլանըխում:

Երկու Բուլանըխներ զատող Բլէջան լեռը անտառա է և հինաւուրց բերդերի և շինութեանց աւերակներ ունի իր վրա: Բլէջանի ստորոտում դէպի կոթի գիւղը մի լճակ կայ, Խաչլուայ ծով անուն, ջուրը քաղցր է և մանր ձկներով լիք: Գորանից վտակ դուրս գալով ստատացնում ջրաղացներ և ուռզում է գիւղեր:

Այս երեք դաւառները դուռ հայաբնակ և քրդերի հետ խառն գիւղերի թիւն է... 159

Հայերի թիւ..... 34,864

Վարժարաններ..... 14

Աշակերտներ..... 2616

կոփայ վանքի մէջ Միացեալ ընկերութիւնը, 20 աշակերտի համար, մի գիշերօթիկ ուսումնարան է բացել:

Բնակիչները լաւ հայեր են, ազգային պայճառ ապագային համար հողի և կեանք նուիրող և նրա յուսովն ապրող:

16.

Խ ն ու ս

Խնուսը Վարդօյի, Բասենու, Մանազկերտի, վերին և ներքին Բուլանըխների մէջն է, զիրքը լեռնային է, ունի ընտիր դաշտային մասեր: Զուրն առատ, օդը զով և աննման, հողն արդաւանդ: Գաւառազուլին է Խնուսայ բերդը: Խնուսը առաջին մարդոց, Ադամայ և Եւայի հայրենիք,

բնակարանն է կարծվում, որին սուրբ Գիւրքը դրախտ է անուանում: Խնուսայ գետը Բիրակնեան լեռներից բղխում է և ուղեկալ շատ գիւղեր Գարաջօբան գիւղի առաջէն կանցնի Բուլանըխ և կը խառնվի Եփրատին: Երասխի ազրիւրներն ևս այս գաւառի Բիւրակնեան լեռներէն բղխում են, որ մի մեծ վտակ դառնալով, Թաթոս գիւղի մօտէն իջնում է գէպի Բիւլլիւ և Մէճիտլիւ գիւղեր և անցնում է Բասեն:

Այս գաւառի բոլոր լեռները նշանաւոր են իրանց առատ և բարեհամ ջրերով և արօտներով: Բիրակնեան լեռները իրաւունքով կարելի է Հայաստանի բոլոր լեռանց թագունին անուանել: Բիրաւոր խաչինք, անդեայք և նժոյզներ արածում են նրանց վրա. բիրաւոր թափանցիկ վտակներ, ազրիւրներ խոխոջում են նրանց կողերի վրա: Անթիւ գոյնզգոյն սիրււն թռչունների տեսակները ճլվում են նրանց շուրջը: Բիրաւոր և զեռ անծանօթ ծաղիկների հազարագոյն տեսակները զարդարում են նրանց գլուխը, կուրծքը, թեւերը և սնմանական հոտով անուշաոյնում են նրանց պայծառ մթնոլորտը: Եւ այս ամենը յիշեցնում են հինաւուրց Եդեմ: Հնագոյն շինութիւնների դերբուկներ սփռված են բոլոր այս գաւառում: Բնակիչները առօրյ, յաղթանդամ և զեղեցիկ են:

Հայարնակ գիւղերի թիւն է 132

000 Հայերի թիւ 19,827
 000 Բիրաղեր 7056
 Զիւլանցոց աչիրաթ, Հասնանցոց և Զիւրանցոց մի մասը: Այստեղ բնակվում են 80 տուն Զէրքէզներ և Զազա կամ Տմբլիկ կոչված սակաւաթիւ և խեղճ քրդերը: Խնուս կարող է իր մէջ 1000 ընտանիք գաղթական ընդունել:

000 Վարժարաններ 8
 000 Աշակերտներ 296

Վ, Կ Ը

000 Աշիրէթ կամ թափառական քրդերի ցեղերը երկու մասի են բաժանվում. մի մասը որ Մուսուլայ և Տիզբանակերտի կողմերից գալիս են դարնան և սփռվում են Մոկաց, Շատախու և Նօրտուզայ կողմերը. միւս մասը Պարսկաստանի սահմանազլխից կը տարածվեն Աբաղայի գաչտի վրա Աղբակի և Խօշաբայ կողմերը:

000 Տիզբանակերտի կողմից եկող Աշիրէթների անունները և թիւը:

Յեզանունք	վրան	անձինք
1 Շէֆանցիք	200	1200
2 Մահմտանցիք	150	900
3 Սէյտանցիք	60	300
4 Զեռիանցիք	100	600
5 Սրտօչցիք	250	1500
6 Հաջանցիք	200	800

7	Դէվտանցիք	100	600
8	Սիւկանցիք	150	900
9	Մալուշանցիք	250	1500
10	Կճանցիք	350	2100
11	Խէրըկանցիք	140	840
12	Տահանցիք	250	1500
13	Բալեանցիք	50	300
14	Բաթեանցիք	150	900
15	Կալկանցիք	200	1200
16	Միրանցիք	300	1800
17	Սլկանցիք	200	1200
18	Տիւէրցիք	300	1800
19	Կարլանցիք	150	900
20	Մամատերանցիք	100	600
21	Սասրկանցիք	150	900
22	Շիտանցիք	150	900
23	Հարըկցիք	500	3000
24	Ուրշանցիք—եղեղիք	160	960
25	Հաւէրցիք—եղիղիք	400	2400
Գումար		5010	28,440
Պարսկաստանի սահմանազլխից եկողներ			
26	Մուկուրցիք	300	2100
27	Թակուրցիք	150	950
38	Շամատցիք	400	2800
29	Մլանցիք	100	700
30	Շկակ	150	1800

31	Հէյտարանցիք	200	1400
32	Լվկցիք	100	500
33	Եղիղիք	350	2500
Գումար		1750	12,750
Վասպուրական նահանգի հետ առնելով Բուլանըրիններ, Մանազկերտ և Խնուս դաւառները հայերի ամբողջ թիւն է 314,101			
Վասպուրական նահանգի հայոց թիւը առանձին 249,361			
Օտար ցեղեր բոլորը միասին 150,729			
Ասորիներ 86,368			
Քրդեր 51,828			
Թիւրքեր 13,964			
Եղիղիք 7760			
Հրէաներ 809			
Մահմետական կրօնին պատկանեալ ազգեր 65,792			
Քրիստոնեաներ 335,729			
Բոլոր ազգերը միասին 474,730			
Բոլոր վանքերի թիւ 82			
Եկեղեցիների թիւ 353			
Վարժարանների թիւ 103			
Աշակերտների թիւ 10279			
Աշակերտուհիների թիւ 240			

տը շօշափում էր մեր ձիերու աստղանդակները. ոչ արածացող կենդանիք կային, ոչ գիւղեր, ոչ մարդիկ և ոչ անգամ թռչուններ:

Նա և իմ ընկերը, հրկու հոգի, այդ սարսափելի ամայութեան մէջ, առաջ էինք գնում: Վաղուց արդէն կորցրել էինք այն շաւիղը, որին այն կողմ ճանապարհ են անուանում: Ընկերոջս մտառանջութիւնը փարատելու համար, ևս նրան ապահովացրի, որ Տաճկաստանում ամեն կողմը ճանապարհ է, քանի որ ոչ մի ճանապարհ չը կայ, միմիայն Տրապիզոնից Պարսկաստան տանող աւետարական ճանապարհն է, որ մինչև կարին է շինված:

Բալլը-կելից մինչև սուրբ Յովհաննու վանքը, մենք ոչ մի շինութեան, ոչ մի կենդանու, բացի չորս աւազակներից, ոչ մի մարդի չը պատահեցինք: Մենք պատահում էինք աւերված գիւղատեղերի, ախոսների ուրվագծերը, ջրանցքների թոււրերը ցոյց են տալիս, որ այդ վայրերը ժամանակով մշակված են եղել:

Ինչ զժրագողութիւն է այնպիսի տեղերից անցկենալ. մութ տխրութիւնը տիրում է մարդին, նրա մտքերը տատանվում են ազճամզի մէջ, որ թափառելով հասնում են այն ժամանակին, երբ այդ վայրերը, շէն և բարբաղղ են եղել, շիւղական աղջկունք, մանկուեք ծաղիկներ, բանջարեղէններ են քաղել, հովիւները, նախորդները

արածացրել են իրանց հօտերը. նրանց քաղցրահնչիւն սրնդին արծազանք են տուել սիրոյ տէր կուսանաց, տղամարդոց մրմունջները և թռչունների ճլլոցը, աշխատասէր երկրագործի սգութիւնը երգերը յոյս են տուել առաա հօննձի և կեանքի: Այդպիսի մտածմունքների միջոցին մարդի աչքը կրկին բացվում է թափուր լեռների և ձորերի վրա, որոնք խորին լուսթիւնով սուգ են պահել իրանց նախնի բնակիչների տարաբաղդութեան վրա:

Այսպէս է Տաճկա-Հայաստանի վիճակը, որին կարելի է աւերակների և տիրութեան աշխարհ անուանել:

Մեծ և ընդարձակ դաշտեր, կանաչազարդ հովիտներ, ծաղկալի պարարտ լեռներ, բոլորը մարդաբնակութենից, շինութենից, կեանքից զազարել են:

Կարծես մի ժանտախտ, մահտարաժամ սրբել ու տարել է ամենը:

Այ՛, տիկնայք և պարոններ, վատթար կառավարութիւնը, մի աշխարհի համար, ժանտախտիցն էլ սոսկալի է: Նա աւելի կոտորած է անում, աւելի մեռելութիւն է տարածում:

Ժանտախտը ժամանակաւոր է, կանցնի ու կերթայ, բայց մի վատթար կառավարութիւնը մշանջեանաւոր է. նա իր թիւնաւորիչ, սպանիչ ազդե-

ցութիւնը: զորձ է զնում ամեն ժամանակ, ամեն օր, ամեն րոպէ:

Այսպիսի համատարած անկենդանութեան մէջ, տեղ տեղ օվասիսի նման ժողոված են խումբ խումբ գիւղեր, որոնք դեռ աննկուն աշխատութեամբ կարողանում են պատերազմել սպանիչ տարերց դէմ: Նրանք մշակում են շրջակայ հողերը, թէև վտանհ չեն որ իրանց արիւն քրտինքի պատ: զը իրանք պիտի վայելեն:

Ո՞րք են այդ անապատի վայրենի խտութիւնը ամօքող երկրագործները:

— Դրանք, ազնիւ ունկնդիրներ, ձեր համարիւն եղբայրներն են կամ լաւ եւ ասել, զբանք պետական ճնշման, սրածուլթեանց, հրաձգութեանց, աւարառութեանց, սովի, ժանտախտի դէմ կուտղ եւ դեռ յաղթող հերոսներ եւ հերոսների սրդիներն են, որոնք դո՛հել են եւ զոհելու պատրաստ են ամենը, իրանց հայրենական աշխարհի մի թիղ հողի համար:

Այդ անօրինակ տուհուն դձուակարգին է պարտական սղղը իր աշխարհի հիացումը զբաւոյ գոյութիւնով:

Եթէ յանդգնութիւն անգամ համարվի, իմ կողմից, առաջին անգամ դէմ դնել այն անձանց, որոնք հաւատացնում են թէ աղղը եկեղեցում է պահպանվել, նրանց, որոնք մահմեդականութիւն կամ մի այլ պատճառ են մէջ բերում,

ես պէտք է հաստատեմ, որ այդ ամենը անհիմն են, որ ոչ թէ կրօնն է պահպանել աղղութիւնը, այլ աղղն է պահպանել իր կրօնը եւ այդ պահպանութեան համար, հինգերորդ դարուցը սկըսած մինչև ներկայ տառն եւ իններորդ դարը, կրել է ամենադառն հալածանքներ թէ կրակապաշտներից, թէ քրիստոնեաներից եւ թէ մահմեդականներից. այդ հալածանքների ժամանակամիջոցում նա իր անպամներ լիւից սնրաւ կորուսաներ է ունեցել:

918, 1252, 1393, 1431, 1580, 1600, 1607 թւականներին Յուսուփ ստիկանից, Անի-թեմուրից, Խաքեանդարից, Պարսից եւ Օսմանցոց պատերազմներից, Նլուզակների յափշտակութենից եւ կոտորածներից պատճառած եօթն անգամ գրեթէ իրարու յաջորդած սովեր բոլորովին հալածեցին Հայաստանից հայոց նախարարական ցեղերը, ազատներ, ոստանիկներ, մի խօսքով, բոլոր ազնուականութիւնը: Այդ թուականների մեծամեծ գաղթականութիւնները իրանց հետ տարան եւ իրանց եկեղեցին իր եպիսկոպոսներով, վարդապետներով եւ քահանաներով: Բայց եկեղեցին, այդ մի պատմական փաստ է, որ չը կարողացաւ նրանց հայկական գոյութիւնը պահպանել, որի հետ ինքն էլ մեռաւ:

Այ՛ն, հայ գիւղացին, որ ազնուական լիզուով բամիկ է կոչւում, նա միայն անաստան զիմա-

ցաւ, և նրա չոր, կոշտ ձեռները, որոնք ոչ թէ կարեկցարար և յարգանքով սեղմել, այլ մենք տեսքիցն անգամ զզվում ենք, այդ աննկուն ձեռներն էին, որ մեզ պահպանեցին ազգային մեռելութիւնից և եթէ մի օր հասնի ազգի վերականգման բուրն, այդ նրանց ջրտ և հաստատուն ստների վրա միայն կարող է լինել:

Հայ գիւղացու բարձր արժանաւորութիւնը ցոյց տալու համար, բաւական չեն միայն անորոշ բառեր, ինչպէս ևս կրկնեցի՝ սրածութիւն, յափշտակութիւն և այլն: Այդ բառերը ոչ մեծութիւն, ոչ քանակութիւն, ոչ սաստկութիւն և ոչ չափ են ցոյց տալիս: Մի կատարեալ գաղափար կազմելու համար այստեղ յառաջ եմ բերում 1877-ից 1878 թւականի միայն վաստակւորական նահանգում, այս լուսաւորեալ տանն և իններորդ դարում կատարված հարստահարութեանց ցուցակը, որ ժողոված եմ վանայ առաջնորդարանի արձանագրութիւններից:

Յիշեալ թւականում թէ կառավարութեանը և թէ քրդերի ձեռքով յափշտակված է հայ գիւղացիներից 72,971 ոչխար:

Յափշտակված է 8,676 եզ: Եզների մի մասի յափշտակութեան և զանակը շատ հետաքրքրական է: Անցեալ ուսութիւրքական պատերազմին գիւղացիները, տէրութեան պահանջով, ստիպված էին բռնի պաշարեղէններ զոհարեւել Օսմա-

նեան բանակին, և իրանց սեփական եղներով բանակումը տեղափոխել: Յետագարձին գիւղացիք կողոպտում էին, եզները յափշտակվում և բանակի մէջ մորթվում էին, զօրքերին կերակրելու համար: Խեղճ երկրագործները, զրկվելով նաև բեռան ջվալներից, դատարկ լալով յետ էին դառնում: Յափշտակված է 4889 կով, 658 ջորի, 732 ձի, 738 դոմէշ, 564 էշ:

Յափշտակված է 46 հրացան: Ուրեմն 1877-ին վաստակւորական նահանգում 241,324 բնակիչ հայերի մօտ, միայն 46 հրացան է գտնվել:

Բռնութեամբ առնված է 35,329 չափ ցորեն, ամեն մի չափը չորս պուղ հաչեւելով, կանէ 141,316 պուղ:

Կողոպտված են 19 վանքեր և եկեղեցիներ:

Սպանված են 152 մարդ:

Բռնի կրօնափոխ եղած են 44 անձինք:

Առևանդած են 38 կանայք:

Կատարված են 105 հրդեհներ:

Իսկ կողոպտված տան կահկարասիներ, երկրագործական, ջրաղացի, արհեստի վերաբերեալ գործիքներ, զգեստներ, ուտելիղէններ, ինչպէս հաց, ձու, եղ, պանիր, ձաւար, հաւ, կաշտոք և այլն, որոնք մանրամասնարար գրված են արձանագրութիւնների մէջ, բոլորը դրամի վերածելով, յիստ հասնում է 12,362,127 դուրուշ, մօտաւորապէս 1,000,000 ր:

Պատերազմի տարին զիւղացիք բարբարոսութիւններից աղատվելու համար, իրանց ընտանեկան իրեղէնները թաղեցին հողում և փախան օտրեր: Այդ իրեղէնների մեծ մասը քրդերը հանեցին տարան, մնացած մասը փտաւ հողի մէջ: Այս վնասներն ևս մոռցած է վերոյիշեալ գումարի մէջ:

Հաշվենք այժմ այդ վնասների գումարը:

72,971 ոչխար, ամեն մէկը 4 ռ.		
	հաշուելով կանէ	291,884 ռ.
8,676 եզ, ամեն մէկ. . . 40 ռ.		
	հաշուելով կանէ	355,716 ռ.
4,889 կով, 30..		151,559 ռ.
105,987 պուզ ցորեն, պու-		
	զը 2 ռ.	211,974 ռ.
738 գոմէշ. 80 ռ.		59,772 ռ.
658 ջորի 60 ռ.		40,138 ռ.
732 ձի 60 ռ.		44,652 ռ.
564 էշ. 10 ռ.		6,204 ռ.
Աւելացնում եմ և վերոյիշեալ գու-		
	մարը 1,000,000 ռ.,	

ընդամենը 2,161,899 ռ.:

Այս հաշւից դուրս է մնում թղթադրամի, պղնձի դրամի վնասը, որոնք բոլորովին իրանց արժեքը կորցնելով, շրջակայս թիւնից գուրս ընկան: Մետաւրբ դրամներ, որոնք իրանց ար-

ժողովեան կէտը կորցրին: Կոնսուլտների վնաս: Այս ամեն գրամական վնասները անդլիական մի լրագիր 50 միլիոնի է հասցնում: Կողոպտված 19 վանքերի վնասը, 105 հրդեհների վնասը, վանայ հրդեհի վնասը 200,000 օսմանեան սակու, մօտ 1,000,000 ռ. կարողութիւն այրվեց: Ընդամեն վնասը կարելի է մօտաւորապէս 7,000,000 ռ. հասցնել, որ վատպորական նահանգի համար սարսափելի մեծ գումար է:

Յաւելացնենք և այդ ամենի վրա անցեալ տարվայ սոսկալի սովը, երեակայեցեք ուրեմն, մեծապատիւ ունկնդիրներ, թէ այդ աշխարհի տընտեսական վիճակը ինչ աստիճանի մէջ կարող է լինել:

Ձարմանալի չէ ուրեմն, որ այդ բիւր անգամ սովերի, համաճարակ ժանտախտների, հրդեհների, պատերազմների, սպանութեանց, յափշտակութեանց, առեանդութեանց, բռնի կրօնափոխութեանց և ամեն տեսակ հարստահարութեանց ենթարկված ժողովուրդը դեռ իրան հարստահարող բարբարոսներից կրկնապատիկ բարձր է թւով, բարձր է բարոյականութեամբ, բարձր է ստաւոր և նիւթական կարողութեամբ:

Տոկոսն, անյուստահատ աշխատութիւնը միշտ հրաշքներ է գործում:

Մինչ թիւրքերը վերջին պատերազմի ժամանակ աննկարագրելի բռնութեանց ենթարկեցին հա-

յերին, դատարկելով նրանց պաշարեղէններէ
ամբարները, զրկելով նրանց երկրագործական
գործիքներէն և կենդանիներէն, կողոպտելով նը-
րանց վերջին կարողութիւնը, այրելով գեղե-
րում զէզերը, մարագները, քաղաքներում վա-
ճառանոցները, տները, կարծում էին, որ այդ
արեւելեան խնդրի հանգոյցը, պատճառը էրմէնի
կեալութիւնները ոչընչացան և շուտով կենդանու-
թեան վերջին շունչը կը փչեն: Յանկարծ փլա-
տակների, հրկիզեալ մոխրի միջից ֆիւնիկի պէս
վերանորոգվեց հայն, թօթափելով իր դարաւոր
ստորացնող թմրութիւնը, վեր կացաւ և պաշտ-
պանվելու, զէնքի պէտք զղաց: Նրա պանդուխտ
ազգակիցները տեսնելով նրանց անհաւասար կըռ-
ւի ճգնաժամը, ամեն կողմից օգնութեան հասան:
Յիմարվեց, ապչեց թշնամին տեսնելով այն ու-
կեայ հոսանքը, որ ամեն կողմից Հայաստանի
մէջ կը թափվէր: Սիրտ առաւ մինչև այն ժամա-
նակ իրան անտէր համարած ժողովուրդը և ըսկը-
սեց պաշտպանվել յափշտակողների զէմ: Այրված
վաճառանոցները, գիւղերը շինվեցին աւելի գեղե-
ցիկ, յափշտակած ոչխարների, գոմէշների, եզ-
ների և տնային կահկարասիների տեղը հետզհե-
տէ լեցվեց. գիւղացին դարձեալ սկսեց լծիլ իր
աշխարհ լիացնող գութանը և լեցնել գոտար-
կած ամբարները, արհեստաւորները ձեռ տուին
իրանց ընդհատած գործին: Ա՛ւաճառականները

սկսեցին իրանց առևտրական շրջանառութիւ-
նը, ու թշնամին, որ առաջ ուրախ արհա-
մարհում էր, սկսեց սլատկաուլ և սարսափել:
Թիւրքերը մինչև այժմ էլ չեն կարողացել ճա-
նաչել, թէ հայ ազգը Փոքր-Ասիայում ինչ նշա-
նակութիւն ունի, դա է պատճառը, որ նրանք
հայոց զինւորական ընդունակութիւնից չեն կա-
րողացել օգուտ քաղել, բայց և այնպէս, ազգը
միշտ տուել է Թիւրքիային նշանաւոր քաղաքա-
գէտներ, անտեսագէտներ, աղմինիստաւորներ,
որոնցից մէկը կայսրութիւնը մի ստոյգ կործանու-
մից ազատեց: Նատ երկար ժամանակ Թիւրքիայի
անտեսական կառավարութիւնը հայոց ձեռքն էր
և այդ տարիները վատ տարիներ չեն եղել նրա
դանձարանի համար: Այժմ էլ Փոքր-Ասիայի տէ-
րութեան գանձապետները (սանտրղէմինի) բոլորը
հայեր են: Օրէնքը թոյլ չէ տալիս այդ պաշտօ-
նը թիւրքերին, նախ՝ նրա համար, որ հաշիւ չը
գիտեն, երկրորդ՝ անհաւատարիմ են: Բայց այս
ամենի փոխարէն, կառավարութեան վատթարու-
թիւնը միշտ աշխատել է ջնջել այն տարրը, որը
իր գոյութեան հիմքն է, որ այդ աշխարհի նիւ-
թական և բարոյական տէրն է, որ իր վաճառա-
կանութեամբ, արհեստագիտութեամբ, երկրագոր-
ծութեամբ Փոքր-Ասիայի անտեսական կենցա-
ղավարութեան աննախանձելի վիճակը բարւո-
քողն է, որով, իրրև վերջին նեցուկ, զեռ պահ-

պանվում է երկրի ֆինանսային կիսակործան վիճակը. վերջապէս որ Տաճկա-Հայաստանում բնակած մանր ազգերի յարաբերութեան կեդրոնն է. վնասել այսպիսի ազգի, նշանակում է, վնասել բոլոր երկրին և հետևաբար վնասել ինքեան, կառավարութեան:

Հայերի, իբրև աշխարհչէն հպատակների վրա, այս համառօտ նկատմունքը առնելուց զկնի, պէտք է մի հոյեացք էլ թիւրքերի վրա ձգել և հարցնել, թէ թիւրքերը իրանց հինգ դարեայ տիրապետութեան միջոցին ինչ են արել Փոքր-Ասիայի համար: Բոլոր այդ երկրի մէջ մանկուղը, թող արած երկաթուղիները, ոչ մի հասարակ ճանապարհ անգամ չի դանի, որ տէրութիւնը առևտրական զարգացման համար չինած լինէր, ոչ մի կամուրջ զետերից անցնելու համար: Ազգածները հայոց թաղաւորութեան ժամանակի մնացորդներն են, որոնցից քանդվածները նորոգվել չեն և տեղը աւերակ է մնացել: Ազգած արհեստագիտութեան շարունակութիւնը գալիս է դարձեալ հին աշխարհից և կառավարութիւնը դրա յառաջադիմութեան համար ոչինչ չէ արել, այլ ընդհակառակն մեծ հարված է տվել, օգնելով եւրօպական ապրանքների տարածման: Երկրագործութեան համար ոչ մի ջրանցք, ոչ մի արհեստական լիճ չէ շինված, այլ եղածներն էլ քանդվել ոչնչացել են: Բայց այդ, տասանորդա-

կան անկանոն հարկեր, հողային անհաստատ օրէնքներ, երկրագործութիւնը սեղմել և նահապետական շրջանիցն էլ այն կողմն են անցկացրել: (Այս Ալաշկերտում հայ գիւղացոց հարցնում էի, թէ ինչու (կարտօֆել) դեանախնձոր չէին ցանում, բայց այդ աշխատասէր մարդիկ իմ հարցումից առաջ փորձել էին իրանց արուարձանի մի փոքր անկիւնում քանի պուղ իրանց ուտելու համար ցանել էին, կառավարութիւնը այդ կտոր անկիւնից մի ամբողջ արտի տասանորդ էր պահանջել: Խսկ եթէ շատ ցանէին, ի՞նչ պէտք է ծախէին այդ ամաչութեան մէջ, ուր ոչ մտակայքադաքներ կան և ոչ ճանապարհներ): Հայրենիքը պաշտպանելու համար ոչ մի ամբուլթիւն, ոչ մի բերդ, եղածները կամուրջները պէս թիւրքերին չեն, բացառութիւն է կարսի և կարնոյ ամբուլթիւնները, բայց դրանք էլ դարձեալ հայ ժողովրդեան միջոցներով են շինվել: Ամբողջ եօթ տարի յիշեալ ամբուլթեանց համար, Փոքր-Ասիայի հայերը, ինչպէս թաղաւորական տուրք, օգնութիւն են տուել: Ինչ որ զինւորական օյժին է վերաբերում, որ միշտ ժողովրդական ծախսովն է կազմակերպվել, միշտ էլ երկրի թշնամեաց զէմ վատ, յաղթված, քաջ են եղել միայն երկրի բնակիչները կեղեքելու: Արագակութիւններ, եղեռնագործութիւններ վերջացնելու համար, տէրութիւնը մտածել անգամ չէ մաշրինի թափա-

ռական ցեղերը ընտանեցնելու, երկրագործութեան վարժեցնելու: Ի՞նչ է արել ուրեմն թիւրք տէրութիւնը: Իբրև վկաներ նրա արարքներին Փոքր-Ասիայում բազմաթիւ գիւղերի աւերակներ կան, որոնք մի ժամանակ լցրած են եղել այս օրվայ դատարկութիւնը:

Իսկ քաղաքակրթութեան, զարգացման միջոցների, ինչպէս, ուսումնարանների համալսարանների համար հարցնելն անգամ աւելորդ է, դրանք չը կան և չէին էլ կարող լինել, որովհետև թիւրքերը, այդ Մահմեդի երևակայած արքայութեան որդիք, ոչ մի բանի ընդունակ և պիտանի չեն: Այդ ժողովուրդը ոչ երկրագործութեամբ, ոչ վաճառականութեամբ և ոչ արհեստներով է պարապում: Նրանց կեանքի նպատակն է, որ հարեմում մի քանի զեղեցիկ կանայք ունենան, ընկղմած սագի աղուափետուրով պատրաստված պաստեռանց մէջ: Նէրգիլէի գլխին ծիւլի Շիրազի ազնիւ թամբաքուն: Կրակարանի վրա եփ դայ Մոզկայի սուրճը: Աղախիները միշտ պատրաստեն վարդանոտ չէրքէթը: Պահարանի մէջ զետեղված լինի եւրօպական ոգելից ըմպելիքների և ազնիւ գինիների պաշարը: Խոհարանում եփվի Լամէրբու բրնձի փլաւ, զանազան քաղցրաւենիք և այլն: Ահա բոլոր նոցա միտք գրաւող ցանկութիւնները: Այս ուղղութեամբ զարգացած հասարակութեան միջիցն են դուրս գալիս

տէրութեան բոլոր պաշտօնականները, որք կեղեքում, կողոպտում են ժողովրդին, աւեր են դարձնում երկիրներ իրանց հարեմը շինելու համար: Թիւրքիան Փոքր Ասիայում դատաստանական նոր օրէնքներ է մտցրել, որոնք թարգմանված են Ֆրանսերէնից. բացված են քրէական, քաղաքական և վաճառականական գործերի ատեաններ. դատարանի անդամները խառն մահմետական և քրիստոնեայ, ընտրվում են քուէով, որոց նախագահները նշանակվում են և: Պօլսից: Նոր օրէնքները կարող էին շատ օգտակար լինել, եթէ դատաւորները և դատաստանական ատենի անդամները իրաւարանական մասնագէտներ լինէին, բայց կայսրութեան մէջ այդպիսի անձինք բոլորովին չը կան, քանի որ այդպիսի մարդիք պատրաստելու համար հիմնարկութիւններ չը կան: Այլ այդ պաշտօններին կոչվում են տգէտ և վատթար անձինք, որոնք պատուհաս են դառնում աշխարհին, յաւելացնելով և այն հանգամանքը, որ նրանք տարիներով ուձիկ չեն ստանում. ունկնդրին կը մնայ երևակայել դատավճիռների արդարութեան մասին:

Ներու աշնան թիւրքերը Փոքր Ասիայում բարեկարգութիւններ մտցնելու անունով, միւտիւրութիւններ հաստատեցին, որ ուստաց պրիստաւութեան պէս մի բան է, բայց որովհետև ընտրութիւնը գիտութեան և արժանաւորութեան վը-

րա չէր, կաշառակերութեան մի մեծ դուռ բաց-
վեց թիւրք փաշաների և կայմազամների համար:

Արդար և բազմաթիւ գործեր վճռող ատենանք հա-
յոց առաջնորդարանն է, ուր քաղաքական ժողո-
վը առաջնորդ հոգևորականի նախագահութեամբ
հաշտարար դատարանի պաշտօնն է վարում: Այդ
դատարանի անաչառ արդարադատութիւնը այն-
քան հռչակված է, որ թիւրքերն անգամ, իրանց
հայոց հետ ունեցած դատերը հայոց առաջնորդա-
րանումն են տեսնում: Հնում հայոց առաջնորդա-
րանի իրաւասութիւնը աւելի մեծ էր. նա պատ-
ժական ոյժ ունէր, և գաւառապետները իրանց
ստորադրեալներով են թմարիված էին նրա ազդե-
ցութեան: Քրդերի ցեղապետները նոյնպէս բա-
րոյցապէս կապված էին հայոց առաջնորդարանից,
բայց վերջի քսան տարիներում թիւրքերը ամեն
հնարք գործ դրին քրդերի և հայերի մէջ թշնա-
մութիւն պղծելու, նրանք առանձնապէս հրահան-
գում էին Շէյխերին գրգռելով նրանց կրօնամո-
լութիւնը:

Մի համառօտ տեսութիւն ևս քրդերի վրա
պէտք է անել, ցոյց տալու համար թէ ինչ
յարարերութեան մէջ են հայերի հետ և նը-
րանց որքան քնասովար կամ օգտակար կարող
են լինել:

Այդ Հայաստանի սարերի անթիւ գիշակեր
թռչունները սկզբնական կենդադավարութեան

տիպն են ներկայացնում, թէև վարակված դանա-
զան ատերով: Նրանք հաստատուն բնակութիւն
չունեն: *) Նրանք չեն ճանաչում տիրող կառավա-
րութեան ոչ մի օրէնք: Տեսնված չէ, որ մի
քուրդ դատաստանատան դիմէ: Ամեն մի քուրդ
մարդ ինքը իր համար օրէնք է, ինքը իր համար
պատժական ոյժ է: Յեղերի իրար մէջ թշնամա-
կան կռիւները անվերջանալի են: Արիւնի յիշա-
տակը արիւնով կը մտռացվի: Մի ցեղի վերարե-
րեալ անձանց մէջ պատահած վէճերը, վերջա-
նում են ցեղապետ աղայի վճռով, որին ամեն
մի քուրդ սրբութեամբ հպատակում է: Գրանց
չլիսւորապէս պարագմունքը խաշնարածութիւն
և գողութիւնն է. այդ երկու պարագմունքն էլ
պահանջում են աստանդական կեանք: Մահմե-
տական կրօնի արմատները չառ թոյլ հաստատ-
ված են. եթէ դրանք մի Աստուած ունեն, դա
ոյժ, զօրութիւնն է և ինչ մարդի վրա որ տես-
նեն այդ ձիրքերը, համարեա երկրպագում են:
Կշռի մէջ միշտ ծանր կողմն են բռնում, հետա-
քրքիր, զգոյշ և ապագան մտածող են: 1853 և
1877-ի ուռւայ և օսմանցոյ պատերազմներին,
քրդերը միշտ յաղթողի կողմն էին և յաղթվող-

*) Կան նաև հաստատուն բնակութիւն ունե-
ցող քրդեր, որոնք առհասարակ հայերի հետ
խառն են ապրում և կոչվում են ուայեայ քրդեր
(հպատակ քրդեր):

ներին թալանում էին, լինէր դա ուու կամ տա-
ծիկ և դրանով աւելի վնաս տուին թիւրքե-
րին:

Այս հետաքրքրական ցեղին, որ խորին ուշադ-
րութեան արժանի է, որքան որ մտայն նայում է
մարդ, այնքան նա համոզվում է, որ դրանք վայ-
րենացած հայեր են, որոնք Հայաստանի բոլո-
րովին քայքայման ժամանակին ապաստան են
խնդրել լեւոնային ելուզակներով մէջ, որոնք տա-
սին և վեցերորդ դարում գոյացան, և խառնը-
վել են նրանց հետ: Այս ապացուցանում է նրանց
հայկական տիպը, սովորութիւնները, ինչպէս խը-
մորի վրա խաչ քաշել, սուրբերին խոռակ ծխել,
մոմ վառել, մատաղ անել, քրիստոնեայ հոգեո-
րականներին մեծ պատուով ընդունել և այլն:
Աւելի մտ են հայերին քրդերի ազնուական
ցեղերը, որոնք կարծես հայոց նախարարու-
թեանց վայրենացած շարունակութիւն լինէին և
արդարեւ ազնուական քուրդ ցեղերի մէջ պտը-
տում է մի այդպիսի աւանդութիւն: Համաձայն հին
սովորութեան, որ նախարարականին բոլորովին
նման է, ցեղապետների մեծ մասը իրանց հովա-
նաւորութեան տակն ունեն ինչպէս քրդերին նոյն-
պէս և բաղմաթիւ հայերին: Յեղապետի պար-
տականութիւնն է պաշտպանել իր հպատակները
բոլորովին անխտիր: Շատ անգամ քուրդ ցեղերը
քուրդ ցեղերի դէմ արիւնահեղ կռիւներ են տա-

լիս իրանց պաշտպանած հայերի համար: Այդ-
պիսի կռիւների մէջն են պատահում մեծամեծ
հրկիզութիւններ, աւարառութիւններ և զանա-
զան տեսակ մեծամեծ վնասներ: Ամնօրեայ ճա-
նապարհի զողութիւններ, մեծ և վոքր ա-
ւարառութիւններ կատարվում են առանձին
քրդերի ձեռքով, որոնց միմիայն պարապմունքը
այդ է և խումբերով են գործում: Հաւատքը այդ
գործում ոչ մի նշանակութիւն չունի. նրանք
անխտիր կողոպտում են ամեն պատահողին, մա-
նաւանդ խիստ անողոք են թիւրքերի դէմ:

Քուրդ ցեղերի համար զողանալ, կողոպտել և
այդպիսի պարապմանց ժամանակ սպանելը ա-
մօթ կամ խղճմտանքի դէմ չէ, այլ դա առաքի-
նութիւն, քաջութիւն է համարվում: Քուրդ ե-
րիտասարդները առանց այդ ձիրքերի զարդարան-
քին, քուրդ կանանց և աղջկանց արհամարհան-
քին են ենթարկվում: Ոչ մի քուրդ հարսնացու
ոչնչով չի համաձայնվի ամուսին դառնալու
այն անհորձ քրդին, որ չէ գողացել, չէ կողոպ-
տել, չէ սպանել և այդպիսի արչաւանաց մէջ
պատահած վէրքերի սպիներ չունի իր մարմնի
վրա:

Ինձ պատահեց ճանապարհորդութեանս մէջ
տեսնել քրդուհիք, որոնք բանջարեղէններ և
ծաղիկներ էին քաղում երգելով. այդպիսի դրաղ-
մանց ժամանակ միանգամայն նրանց բանաստեղ-

ժական դուշազներգութիւններ յօրինելու ժամանակն է: Նրանք երգում են մի Շաւերշի կամ մի Մղոսյի քաջագործութիւնները, թէ ինչպէս նա բոմբինների (տաճիկները) վրա է յարձակվել, ինչպէս սպանել, ինչպէս վիրաւորել, և հալածել է նրանց և կամ մեռել է քաջութեամբ. թէ ինչ արդիւնք վայելում է ցեղը նրա քաջագործութեանից, թէ այդպէս քաջերը եթէ շատ լինէին, նրանք ատելի բոմբինների պահանջած անիրաւ հարկից կազատվէին, թէ յաղթող Շաւերշը վերագործին ինչպէս արիւնաթաթաւ էր թշնամեաց կողուպուտներով ծածկված. ուր և քանի վէրք էր ստացել, թէ ինքն, քրդո՞ւն, ինչպէս, ինչ բոյսերով կամ արմատներով բժշկել էր նրա վէրքերը և այդ պարսպման ժամանակ ինչ երգեր էր երգել և այլն:

Քուրդերը ներքուստ բոլոր սրտով ստում են թիւրքերին. նրանք միմիայն համակրում են հայերին, նրանց են յանձնում իրանց առևտրական դործերը, բնակվում են հայերի հետ խառն տեսնված չէ, որ քուրդերը թիւրքերի հետ միասին ապրէին:

Ասորիների, եղիլիների համակրութիւնը դէպի հայերը աւելի մեծ է, իսկ դէպի թիւրքերը, քրդերը անուշամտում են խորին ատելութիւն: Եթէ մի եղիլի պատահի թիւրք կրօնաւորի, օրնրով կը հետևի նրան, մինչև որ կարողանայ նրա

արխնը խմել: Կարճ խօսքով Տաճկա-Հայաստանի բոլոր ազգերը փոխադարձաբար ստում են միմեանց. իսկ հայերը նրանց ամենի համակրութեան միջագէտն են և թէ հայերը, այդ աշխարհի երկրագործները, վաճառականներ, արհեստարներ չը լինէին, վաղուց արդէն յիշեալ մանր ազգերը կորած կը լինէին և երկիրը մի կատարեալ գերեզման դարձած կը լինէր Օսմանեան պետութեան համար: Անցեալ տարվայ սովին, այդ մահացու փորձով, հայոց դրացի ազգերը զգացին, թէ հայերը իրանց համար ինչ նշանակութիւն ունէին: Նրանք համոզվեցին, որ առանց հայերի ոչ կեանք կ'ունենան, ոչ ներկայ և ոչ ապագայ:

Այդպիսի ազգեցութիւնը յոյս է տալիս, որ հայերը երբ կառավարչական մարմին դառնան, զինուորական մեծ ոյժ պէտք չէ կ'ունանագործութիւնները արժատախիլ անելու, վերահաստատելու բարեկարգութիւնները և դնել երկիրը զարգացման ճանապարհի վրա, մահաւանդ, որ թիւրք պաշտօնակալաց հեռանալով, ինքնին կանհետանան աշխարհաւեր դործերի արժատները:

Երկրի ամենապակասուոր կողմը, ուսումնարանի կողմն է: Պէտք է ասել, որ հացի ժամանակաւոր սովից աւելի մեծ է ուսումնարանների և վարժապետների մշտական սովը: Այդ իրողութիւնը լաւ է հասկացել Կ. Պօլսոյ Միա-

ցեալ ընկերութիւնը, որ Վասպուրական նահանգի մէջ եօթ տարրական ուսումնարաններ և մի վարժապետանոց է բացել: Մեծապատիւ ունկնդիրները համեմատած կը լինեն անտարակոյս, առաջի մասի մէջ եղած, բնակիչների թիւը ուսումնարանների անմխիթար թւի հետ: Գարձեալ երանելի կը լինէր, եթէ եղած տեղական ուսումնարանները կանոնաւոր ուղղութիւն ունենային:

Գրանք մի խառնուրդ ևն թիւրքական մադրասայի և եւրոպական ուսումնարանի: Միացեալ ընկերութեան ուսումնարանները զբանցից անհամեմատ բարձր ևն, բայց Ռուսաստանի հայոց ուսումնարանները դէմ ստոր ևն: Գապարդ է, որ ռսները իրանց ուսումնարանները օրինակել ևն Գերմանիայից և Ռուսաստանի հայերը՝ ռսներից: Տաճկաստանի հայերը ձևնից պիտի օրինակէին:

Կան մի տեսակ մարդիկներ, որոնք միշտ պակասութիւններ աչխատում ևն ծածկել և գործերի մակերեոյթը անբիծ և պստղուն ցոյց տալ: Նրանք կարծում ևն, որ ընդհանուր գործերին վերաբերեալ պակասութիւններ յայտնելը, կարող է ժողովրդին լքում պատճառել և փետսներ յառաջ բերել: Այսպիսով պակասութիւնները միշտ կը մնան անուղղա պակասութիւններ և աճելով օգտի փոխարէն, փխսներ կարտադրեն:

Յայտնի է, որ ամեն մի գործի սկզբնաւորութիւնը, բնականաբար, ամենակատարեալ և անսխալական չէ կարող լինել: Սկզբնաւորութիւնները գործնական փորձերին ենթարկելով, ցոյց ևն տալիս իրանց անկատար կողմերը: Այդ կողմերը յայտնել ոչ թէ փետսակար, այլ երաշխաւորող ևն գործի կատարելութեան հասնելուն, և փոխանակ ժողովրդի մէջ լքում պատճառելու, նրա համարումն ևն զբաւում:

Միացեալ ընկերութեան թերութիւնների վրա խօսելը չէ նշանակում յորդորել ժողովրդին, որ նա յետ կանգնի իր նուիրատութենից: Յարգ ժողովուրդը իր նուէրները թերաճատութեամբ է անում, տեղեկութիւններ չունենալով թէ իր ցանկութիւնները բնչ կզանակաւ ևն գործադրվում: *) Բայց երբ կը յայտնվի թէ խնդիրը մի քանի թեթև պակասութիւնների վրա է, որոնք անգարմանելի չեն և շատ հեշտութեամբ

*) Յաւալին այն է, որ ընկերութեան ընդհանուր գործունէութեան վրա ոչ ոք ստոյգ տեղեկութիւններ չունէր, նոյն իսկ գործադիր յանձնաժողովը, որ Կ. Պոլսիցն է կառավարում ուսումնարանները: Մի մարդ որ կարող էր լիակատար ծանօթութիւն տալ, և իբրև մանկավարժ, նրա նկատողութիւնները կշիռ կունենային, բայց այդ մարդը, պ. Ս. Մանդիհեանը, ճանապարհորդեց, տեսաւ և լուեց ինչպէս մի մարդ, որ ոչինչ չէր տեսել:

կողովին, այն ժամանակ ժողովուրդը վստահութեամբ, զիտակցարար կը նուիրէ և կարող է բողոքովին ասպանութեանը ընկերութեան գոյութիւնը:

Ազգային լրագրիւնները Միացեալ ընկերութեան հետ խիստ քնքշութեամբ են վարվել, «Մըշակը» միայն էր, որ նրանց միացրեց և պ. Հ. Առաքելեանի յօդուածով ուսումնական ծրագրի թերութիւնները շօշափեց: Յիշեալ նշանաւոր միութիւնից զինի խիստ կարեոր է և մի բարոյական երկրորդ միութիւն Ռուսաստանի հայ զիտական դասակարգի հետ. առանց այդ համերաշխ գործունէութեան Միացեալ ընկերութեան համար շատ դժուար կը լինի գալոսյների ուսումնապէս կառավարելը: Միացեալ ընկերութեանը պակասում են վարժապետներ բողոքանկատ նշանակութեամբ և արդարն վանայ վարժապետանոցի տեսուչը, ուսուցիչները չեն համաձայնում վարժապետանոցի անուանը: Հայաստան, այդ անմշակ աշխարհը, մանազէտ, գործունեայ անձինքների պէտք ունի, բայց եթէ Կ. Պոլսում այդպիսի մարդիկ չը կան, միթէ ուրիշ տեղ չէ կարելի պտուել: *)

*) Անցեալ աշնան ինքն ըստ ինքեան մի համեմատութիւն կատարվեց կանոնաւոր ուսում ըստացող մի երիտասարդի և վարժապետանոցի ուսուցիչների մէջ: Գեաւապետ պ. Կարապետ Փի-

վանայ բոլոր ուսումնարանների մէջ լաւ ապագայ խոստանողը վարագայ վանքի նորաբաց երկրագործական ուսումնարանն է, որը երեք գերմանական ուղղութեամբ զարգացած ուսուցիչներ ունի: Պ. Նշան Մատթեան աշխատասէր երիտասարդը, որ գործնական երկրագործութիւնը աւարտել է Գերմանիայում, յոյս է տայիս մեծ արդիւնքների: Վարագայ վանքին արած վերջին այցելութեանս ժամանակ, ես տեսայ պ. Մատթեանին, որ իր աշակերտներին հետ սայլի ճանապարհ էր շինում և արուեստական անտառ զցելու պատրաստութիւններ էր տեսնում: Այդ ուսումնարանի ամենազովելի կողմն այն է, որ նա բաց է բոլոր զաւանու-թեանց և կրօնների համար. իր կանոնադրութեամբ նա պարտաւորված է չորս այլազան աշակերտներ ձրիապէս ընդունել, որոց թւում մի քորդ պատանի արդէն ընդունված էր: Այդ

լիպրոսեան, ղէալական գեմազիտը, առանց ոչորից հրաւիրվելու, վանայ վարժապետանոցին իր ծառայութիւնը առաջարկեց. չը նայելով որ նրան վարձատրեցին ոսկի ու կէս ամսականով, բայց պ. Փիլիպպոսեանը մի պատկուհիլի ժողովրդականութիւն ստացաւ. պէտք է խոստովանել, որ նա դեռ ոչ մի ճառ չէ խօսել Այդ համեմատութիւնից այն զանազանութիւնը դուրս եկաւ, որ պ. Փիլիպպոսեանը զիտէ և գործում է:

միակ միջոցն է վայրենի ցեղերը քաղաքակրթելու և խնչու Միացեալ ընկերութեան ուսումնարանները դռները միայն հայերի համար են բաց։ Վարազայ երկրագործական ուսումնարանը խրիմեան հայրիկի վերջին ձեռնարկութիւնն է։ Պէտք է նկատել, որ այդ նշանաւոր հայրենասիրի ամենաթանգագին օրերը դէպի ծերութիւնն են խոնարհում, և շատ երկար ժամանակ բազմ չենք ունենայ նրա կենդանութիւնը վայելելու։ հարկաւոր է օգուտ քաղել, քանի որ ժամանակը մեր ձեռքն է, օգնել նրա դիւզատնտեսական հիմնարկութեանը։ Կ. Պօլսի սովետաց կեդրոնական յանձնաժողովը, արդէն խրիմեան հայրիկին օժանդակութեան ձեռք տուեց, ասպահովելով երկրագործական ուսուցչի տարեկան ուժերը։

Սովետաց մասնաժողովին վերաբերեալ եւ շատ զովեստից արժանի և մխիթարական լուրեր ունեմ։ Այդ յիշատակաց արժանի յանձնախուսիքը ազգից իրան յանձնած պաշտօնը խղճմտանքով կատարեց. պահապան հրեշտակի պէս, նա պաշտպանեց զո՞նք պատուհասի դէմ և համազգային գթութեան շնորհը նա անխտիր բաժանեց բոլոր թշուառներին։ Այդ մարդասիրութեան արդիւնքն է, որ Վանայ մասնաժողովի նախագահը, խրիմեան հայրիկ, ոչ միայն հայերի, այլ բոլոր քիւրդերի, ասորիների, եզդի-

ների և տաճիկների հայրիկն է միանգամայն, որի մեծ անունը վայրենի ցեղերի մէջ պատկառանք և համակրութիւն է ազդում և հայ ազգը նրանց աչքում անագին հեղինակութիւն է ստացել։

Սովետաց յանձնաժողովը չը բաւականացաւ միայն սովածները կերակրելով. նա ձեռնարկեց աւելի մեասոված դաւառների դիւզատնտեսութիւնը բարւոքել և արդէն այս տարի դարնան ուղարկվել էին Վան խաչխաժ (օպիւմ) և բամբակ ցանոց վարպետներ։ Կե՛ծ պ. Կամսարականի առաջարկութեամբ ուսեւրէնից թարգմանակից ֆոխատու ընկերութեան կանոնները (судные товарищества)։ Այդ ընկերութեան միջոցով կարելի է դիւզացուն ապտուլ վաչխառուների անխիղճ տոկոսից, միջոց տալ նրան պարտքերից ազատվելու և դրամազլխի տէր դառնալու։

Կ. Պօլսոյ սովետաց կեդրոնական յանձնաժողովը ազգի իրան տուած միջոցներով յաղթեց սովին։ Ազգը նրան պարտական է երախտապարտ շնորհակալութիւն այդ մեծ յաղթութեան համար։

Կ. Պօլսոյ կեդրոնական յանձնաժողովը պիտի շարունակէ իր գոյութիւնը, ոչ ինչպէս սովետաց յանձնաժողով, այլ իրրև դիւզատնտեսական ընկերութիւն, որ միշտ պիտի հոգ տանի դիւզացու ապահովութեան համար աւելի արդիւ-

նաւոր միջոցներն մէջ գնելու նրա երկրագործութեան եղանակը, խրախուսել արհեստաւորներին և միջոց տալ նրանց կտտարեւագործվելու և այլն: Յանկալի կը լինէր, որ այդ անտեսական ընկերութեանը ամեն հայերն էլ անդամ դառնային և տարեկան մի թեթև վճարք տալին:

Էս ուրախութեամբ եմ տեսնում, որ դուք համակրութեամբ և հետաքրքրութեամբ էք գննում մեծ և փոքր Հայաստանի արուեստագործութեանց արդիւնքը, որ բաղդաւորութիւն ունեցայ ձեզ ներկայացնելու: Գուք հիանում էք, թէ ինչպէս մաքուր, նուրբ գործուածներ են. բայց աւելի զարմանալին այն է, թէ ինչպէս այդ բաղմաշարչար գիւղացիք հայկական հին արուեստագործութեանց նշմարանքը պահպանել են մինչև այսօր: Գրանց մէջ ամեն ատիճանի մարդոց համար զգեստեղէններ կան ընտիր, զիմացկուն և արժան:

Շատախու շալերը, որ դրված են այտուղ աւաջին Ռ-ում, գործվում են ֆելիկ այծի մաղից, դրանք և այն արժանաւորութիւնն ունեն, որ անթափանցելի են անձրևի դէմ: Այդ շալերի թօփը, որից մի պալտօ և մի բաշլըղ է դուրս գալիս, արժէ 4—20 մէճիտեայ—6—30 ր.: Այստեղ ձեզ ցոյց տուածները 6 բւրբլիանոց տեսակիցն են. իսկ թանկագին տեսակները, որոնցից հարուստները և փաշաները կը հագնեն, ևս հետք բերած չունենմ. դրանք պատրաստի չեն լինում, այլ

պէտք է ապագարել: Անայ հասարակ բուրթերից գործուածքների տեսակները, որ տեսնում էք աւաջին Ռ-ի երկրորդ բաժնում, նոյնպէս հագնելու արժանաւորութիւն ունեն և չափազանց զիմացկուն և արժան են, այնպէս որ մի համազգեստը արժենում է 6—7 ր. դրանք նըշանաւոր են նաև նորանով, որ իրանց գոյների թարմութիւնը երբէք չեն կորցնում: Մի պակասութիւն ունեն, որ Կիւրունի *) գործուածքների պէս փափուկ չեն, դա նրա համար է որ մանածը իրանցն է և փափուկ բուրթ ունեցող ոչխարի տեսակներ չունեն և փափկացնել չը զիտեն. Անայ բուրդը աւելի յարմար է գորգերի համար:

Հայկական արուեստագործութեան ապացոյցը մինչև մեր դարը պահպանողներին պէտք էր, արդարև, արժանաւորապէս վարձատրել: Ես չեմ խնդրում, որ դուք սղորմութիւն տալով նուաստացնէիք ձեր եղբարց արժանաւորութիւնը և բնաւորութիւնը. այդ մարդիկ արդէն դժնդակ կհանքի ծայրահեղութեան մէջն են գտանվում. բաւական է մի քայլ նրանց մի այլ ծայրայեղութեան, մուրացկանութեան մէջ գլորելու: Ես խնդրում եմ որ դուք նրանց այս գործուածքները, որ ձեզանից այդքան հաւանութիւն ստացան, գնել և գործածել բարեհաճէիք. դրա-

*) Կիւրունի գործուածքները ուղարկել է մեծ Գ. Նիկողոսեանը «Մշակի» մեծ. խմբագրին:

նով դուք կը գորացնէիք նրանց նիւթական ան-
մխիթար կողմը և կը քաջալերէիք նրանց աշ-
խատասիրութիւնը:

1879 թ. Գանձակու լեռները շրջելիս, ևս ուես
դուխաբօրների և հայ գիւղացիների մէջ մեք ե-
նոս ոչխարները պահելու սովորութիւնը տեսայ:
Այդ ոչխարների աղնիւ ցեղը խիստ փափուկ
բուրդ ունի: Գանձակի գիւղացիքը բրթեղէն-
ները գործել չիմանալով, բաւականանում են
միայն անպարաստը ծախել, որ 9—10 ր. ար-
ժողութիւն ունի տեղումը: Եւ կեանքումն առա-
ջին անգամ էի տեսնում մերկնոս ոչխարի տեսա-
կը: Իսկոյն ինձանում ցանկութիւն ծնվեց
դրանց տեսակը վասպուրական նահանգի մէջ
մտցնելու. այդ մտօք ստորագրութիւն բաց արի:
25 ոչխար Չարդախուի հասարակութիւնը ստո-
րագրվեց. 25 հատ ևս Գետաբեկի պղնձահանքում
պարագող մասնաւոր անձինք ստորագրեցին,
որոնց թոււմ դուխաբօրներ և յոյներ ևս կան:
Բայց մեր Գանձակի բարեսիրտ գիւղացիները ոչ
միայն 50 հատ, այլ 100 և թերևս էլ աւելի կը
նուիրէին, դժուարութիւնը փոխադրելու ծախսի
համար է, որ այնքան մեծ է: Մի փորձառու
հովուի քանի տարւման վարձը, սահմանից անց-
կացնելու, պահապանների, արածելու, կրկամեայ
ճանապարհի և այլն ծախսերը, ընդամենը 1000
ր. բաւական է այդպիսի դիւղատնտեսական,

վասպուրականի գիւղացւոց վիճակը և արհեստ-
ները բարելաւացնող գործը գլուխ բերելու
համար: Այդ չնչին գումարը ձեզանից մի մարդ
կարող էր ընծայել, բայց ես դիմում եմ ընդհան-
րութեան: Հասարակութեան նուիրված գործին
օգնելը աւելի հասարակութեանն է վայելուչ:
Յոյս ունեմ, որ Ռուսաստանի հայ հասարակու-
թիւնը չի մերժիլ իմ այս խնդիրը և ես մեք ե-
նոս ոչխարների ցեղը յառաջիկայ դարնան
վասպուրականի մէջ մտցնելու բաղդը կունե-
նամ:

Մեծապատիւ ուկնդիրները նկատեցին, որ իմ
հրապարակախօսութեանս առարկան հայրենիքն
էր և նպատակը նրա արժանաւոր և յաւերժական
որդին, հայ գիւղացին: Եւ աշխատեցի ցոյց
տալ փոքր ի շատէ նրա նահանգներից մէկի
աշխարհագրական, հնագիտական և վիճակագրա-
կան տեղեկութիւնները: Եւ աշխատեցի ցոյց
տալ այդ աշխարհի դատարկութիւնը և մնացած
հայ բնակիչներին նշանակութիւնը շրջակայ վայ-
րենի ցեղերի մէջ, միանգամայն և նրանց անդա-
մանդեայ ընդդիմադրութիւնը ամբողջ աստա-
րերում, թէ տարերքներից և թէ բարբարոս ազ-
գերից պատճառած աննկարագրելի աղէտների և
մշտնջենական տառապանքի դէմ: Ներկայի հա-
մար ես ուզեցի յայտնել որ հունձերը առատ են
և ժամանակը հասած է, բայց հնձվորներ չը կան:

Պէտք է որ ազգը ժիր հնձողներ հանէ և զինվի բարձր և վսեմ գոհարերութիւններով:

Չոհարերութիւնը մարդկային կեանքի անբաժանելի ընկերն է. առանց դրան չէ ապրել ոչ մի ազգ, ոչ մի ժողովուրդ: Քրիստոնէական վարդապետութիւնն այդ հաստատութեան վրա է հիմնած:

Իմ ասած զո՞նք այն զո՞նք չէ, որ հնդիկները մարդերի, իսկ մենք ոչխարների վրա ենք կատարում: Այդ իղէպական գոհերը այն բարձր սկզբանց վեր թափած փշրանքներն են միայն: Իմ խօսքը այն զոհարերութեանց համար է, որ անհասանելի ընդհանրութեան, աստուածացրած հայրենիքի համար են անում:

Միայն այն հայրենիքը, ազգը բարեբազդ է, որի որդիք մեռնել զիտեն, բարի սկզբունքների համար, որոնց համար մահը կեանքի սկիզբ, անմահութիւն է:

Մեղանում մահը սուգ է, դժբախտութիւն է. արդարև այդ այդպէս է: Մենք իրաւունք ունենք լալու մեր մեռելները, որովհետև նրանք իսկապէս մեռնում են... Այդպէս մեռել են միլիոնաւոր մարդիք առանց աշխարհին յայտնի լինելու. նրանց գոյութեան համար մի բան, մենք էլ կը մեռնենք և կը թաղվենք դրանց կողքին անյայտութեան մէջ:

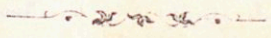
Չարմանալի է թէ ինչի են պէտք հարստի կա-

րողութիւնը, երբ այդ մեաալի կտորները նրան չեն անմահացնում:

Ինչի են պէտք երիտասարդի եռանդը ու տաք արիւնը երբ նա սառչելու է ոչ թէ գերի վիրաւորված հայրենիքի արիւն և արտասուք սրբելու համար, այլ շռայլութեան և զեղխութեան անկողնի մէջ:

Նդիչէն դրա համար ասում է. «Մահ ոչ իմացեալ մահ է, մահ իմացեալ անմահութիւն է»: Իսկ ես ցանկանալով հայրենիքի համար անմահ հարուստներ և անմահ երիտասարդներ, վերջացնում եմ իմ հրապարակախօսութիւնը Աստուածային խօսքերով «մինչև որ ցորենի հատիկները չը մեռնեն, ոչինչ արդիւնք չեն կարող տալ»:

Ա. Թախտախեան

Ս Խ Ա Լ Ն Ե Ր

	տարիս թ է	կարդա
Երես 2	պատմական հայրենիք	հայրենիք
— 4	Թխրքաց հայաստան	հայաստան
— 4	տաճկական հայրենիք	հայրենիք
— 11	քաղաքակրթութեան	քաղաքական
— 14	Սրմտոն	Հօրմուղա Բասաթ
— 34	Վասլ	պօրփիկսոր Վասլ
— 32 24	ժամ	29 ժամ
— 33 25	ժամ	31 ժամ

U. P. 1. 1. 1. 1. 1.

— 33 22 400	— 33 22 400
— 32 24 400	— 32 24 400
— 21 4 100	— 21 4 100
— 14 11 100	— 14 11 100
— 11 10 100	— 11 10 100
— 4 10 100	— 4 10 100
— 1 10 100	— 1 10 100
— 1 10 100	— 1 10 100

Մտնում է «Մշակի» խմբագրատան: Ասեղա-
հիւրանոցի տակը պ. Յովսէփ Տէր-Յովսէփեանի
ծխախոտի մագաղինում:

Գաւառացիները կարող են դիմել պ. Զաքա-
րայ Գրիգորեանի Աովկասեան դրամաճառանո-
ցում:

ԳԻՆՆ Է 30 Կ.

3
3
24 5
168
192 5
1700

3
3
168 4
210

22864-22870

« Ազգային գրադարան

22868

NL0056510

« Ազգային գրադարան

22869

NL0056513

2013

« Ազգային գրադարան

22870

NL0056509

« Ազգային գրադարան

22865

NL0056512

« Ազգային գրադարան

22867

NL0056508

« Ազգային գրադարան

22864

NL0056511

« Ազգային գրադարան

22866

NL0056507

